Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 219 (14941) 1992 чылдын ноябрь 12, четверг

Солунга ат салган шагы 23.15 Чагыдар өртээ 10 коп. Салар өртээ 1 рубль.

«Шын» солуннун чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

БЮДЖЕТ АДЫРЫНДА АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ БОЛГАШ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИНИҢ ДЕҢНЕЛИН БЕДИДЕР ДУГАЙЫНДА РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың ноябрь 8, № 855 Москва хоорай.

Бюджет акшаландырышкынында турар кадык камгалалының, өөредилгеним, культураның, эртемник, дээди школаның болгаш өске-даа албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелер ажылдакчыларының материалдыг байдалын экижидер, ажыл төлевириниң идиг бээр ролюн күштелдирер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазааның **доктаадыры болза:**

1. «Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң деннелдерин чангыс аай тариф сетказына үндезилеп тааныштырар дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың октябрь 14-те № 785 доктаалы-биле бадылаан бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң талазы-биле чангыс аай тариф сетказынче шилчиирин 1992 чылдың декабрь 1-ден эгелеп боттандырар.

Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң талазы-биле чангыс аай тариф сетказының 1 бөлүүнүн айда тариф төлевирин (шалыны) 1992 чылдың декабрь 1-ден эгелеп 1800 рубль хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

2. Бо доктаалда көрүнгеи ажыл төлевирин бедидериниң чурумун болгаш чарыгдалдарын акшаландырарының үндезиннерин Россия Федерациязының Сан министерствозу толаргайлап доктаадыр.

3. Бо доктаалдың 1 кезээнде доктаткан хуусада бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң талазы-биле чангыс аай тариф сетказын боттандырын киреринге белеткел ажылдарын чорударын Россия Федерациязының министерстволары, ведомстволары, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эргечагыргазының, түс чер чагыргазының органнары, бюджет-биле акшаландырышкында турар албан черлери, организациялар болгаш бүдүрүлгелер хандырар ужурлуг.

Б. ЕЛЬЦИН.

Б. ЕЛЬЦИННИҢ ВЕЛИКОБРИТАНИЯГА АЯН-ЧОРУУ

ЛОНДОН, ноябрь 10. (РОСИТА—СЧТА-ның тускай корр.). Россия-британ документилерге ат салырының өзулалы Великобританияның премьер-министри Джон Мейджорнун Даунинг-стрит, 10-да резиденциязына болган.

Борис Ельцин болгаш Джон Мейджор Россия Федерациязы биле Великобританияның аразында харылзааларның принциптеринин дугайында ат салыгаан керээ «Россия биле Британияның боттарының аразында харылзааларын тайбынын болгаш нәыралдын, ханы кады демнежилгенин, калбак кады ажылдажылганын базз идегелдиг эштежилгенин үндезинниге тургузарынга быжыг шинтпирлиг керээ-эрге хоойлу чүрүмү-биле доктаадын турар» деп, Россияның Президентизи демдеглээн.

Улуг туржуушкунун үеааллы эткен, шериг талазы-биле халыыдаашкынның стратегиязы, бот-боттарынга идеологтуг өскөннежилгенин политиказы бүгүүн. Чаа демократтыг Россия даштыкы делегей-биле болунун харылзааларын делегей эргезинин болгаш кижи моралының бүгүнгүи хөлээн көрүнгеи нормаларының үндезининге тургузун турар деп, ол айыткан. Чүгле чангыс чыл дургузунда россия-британ харылзааларда болган кайгамчык улуг өскерилгелерни чылдагааннарының бирээзи ол. Ат салдынган документ россия болгаш британ улустарының амгы болгаш келир үеде салгалдарынга чаагай салдарын чедирер.

Президентиниң чүгаалааны-биле, Россия экономика талазы-биле «бистин улустарывыстын чаагай чорунга бараан болур кылдыр ийи чурттуң тывынгыр ажылагыйжыларының ангы-ангы адырларга ханы кады ажылдажылгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулгалыг». Культура, өөредилге, гуманитарлыг адырлар талазы-биле солчулгаларга харылзажылгага идепкейлиг салдар чедирер бис деп, ол дедеглээн.

Россия-британ кады ажылдажылга «өске чурттарга багай салдар чедирбес» деп, Борис Ельцин айыткан. Россия болгаш Великобритания ышкаш мындыг улуг күрүнелернин чоокшулажылгазы, билчилгези делегейге быжыг туруштуг чорукту база тайбынны бижыглаарынга, делегей нитилежилгезинин эргеажыктарынга дүгжүп турар боор деп бүүрел турар мен деп, Борис Ельцин айыткан. Великобританияның премьер-министри-биле чүгаалажышкынынарның үезинде кайы-кайызының сонуургалдыы 20 хире айтырыглар талазы-биле санал-онаал солчулгазы болган деп. Россияның Президентизи чүгаалаан. Ол ышкаш ол Джон Мейджорну Россияже албан-хууда чалаанын, ону ол хүлээп алганын дыңнаткан.

Великобританияның премьер-министри Джон Мейджорнун бодап турары-биле, документилер бөлүүнге ат салгаш, ийи улуг күрүне кады демнежилгенин чаа деннелинче үнген болгаш демократчы үнелиг үүлдерге база эштежилгес шынчы болдурун балыткааннар. Россияда чорун турар экономиктиг реформаларны барымдаалавышаан, талалар Европа нитилежилгези, Делегейнин валюта фондузу, Делегей банкызы, Чаартылганын болгаш хөгжүлдениң Европа банкызы ышкаш делегей организациялары-биле кады ажылдажылганын аргаларын сайгарып көрген.

Оон соонда Борис Ельцин Лондоннун фонд биржазынга британ хөренгитеннер-биле ужурашкан. Анаа ол мынча тээн: «Россия биле Великобританияның арзында амгы үеде харылзаалар чедимче чок деп санаттынар апаар. Россия дугайында тоталитарлыг күрүне деп саналар, чаргыс хепке кактырган бодалдар ам-даа ажыл эртинмээн. Россия ам көңгүс айгы болгай.

Бистин таваржын эртип турарывыс ханы экономиктиг кризис ону карарты базып шыдавас ужурлуг. Чурттун хөгжүлдезинин болза рынокче чайгылыш чок шимчээшкин болур. Бистин шуптувүстүң түдүп эртип турар шылгалдавыс берге болгаш каржы. Ынчалзажок реформаларның баштайгы он айы чогумчалыг, экономиктиг амыдыралга өөрсиринге бисте шыдамык чорук, угаан-сарыыл, ажыл-ишчи чорук, кол-да чүве — аргалар бар деп чүвеин бадыткап турар.

Бистин күженнишкиннеривис дараазында угланышкынарга мөөнелир: инфляцияны контрольдаары, улус ажыл-агыйының структуралуг эде тургузуглазын хандыары, калбак хемчээлдиг хуужудулганы боттандырып чорудары, чер реформазын дүргедедири, ажыл-агыйжы адаан-мөөрейлежилгелиг чорукка салдар чедирери. «Оон соонда ол Россия-биле садыглажылганын аргаларынга доктаазан болгаш шнаар көрүнүүн, оортан одаа караажа чок болурун хөренгитеннерге чүгаалаан.

Кежээликтей Борис Ельцин Гринвичтиде корольдун шериг-далай колледжиниге премьер-министр Джон Мейджорнун өөмүнээзинден шайлалгага барган.

Россияның Президентизи Борис Ельцин британ оппозициянын баштыны Джон Смитти хүлээп алган. 54 харлыг, юрист эртемниг Джон Смит эрткен чылдын июльда, бүтүү-нитин сонгулдаларга лейбористеринин аштырганынын соонда ол партияның баштыны Нил Киннокту солаан. Хөй-нитин санал-онаалынын илередиишкининин сөөлгү түңнелдерин ёаугаар алырга, политиктиг ажылдакчылардан эн-не алдар-аттыг кижи ол боон турар болгаш ам бешин амгы премьер-министрни салдар талазы-биле ажыл турар.

Б. Н. Ельцин болгаш Дж. Смит беседа үезинде чамдык делегей айтырыгларының талазы-биле санал-онаалдар солушкан.

Россияның Президентизи британ парламентинин ийи палатазының каттышкан хуралынга үүр чүгаалаан. Ону ол улуг хүндүткел деп саналы, делегей нитилежилгези катап дирлип кел чоруур российжи күрүнени хүлээп көрүп турарының тодаргай херечизи-дир деп айыткан.

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинни Букингем ордузунга Великобританияның хаан-кадыны Елизавета II хүлээп алган. Ордунун базарынга Б. Ельцинни болгаш оон калайын хаан-кадын боду болгаш Единбург герцогу үткүп алган. Орду шөлүнүн ортузунче эткен хүндүлүг таныыл өзулал кылган. Шериг оркестри Россия Федерациязының гимнин күүсеткен.

Оон соонда Ордунун улуг залынга ужуражыышкын, хаан-кадынның хууда столованызынга шайлалга болган.

Россия Президентизи Б. Ельцин Англияже аянчоруунун соонда, орук ара Венгрияга база баар.

• • •

ЧУРУКТА: 48 дугаар түдүг эргелеринде шеверлекчи Александра Бонзалай-дыр. Ол бо эргеледе училище соонда келгеш, хөй чылдарда ажылдап, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган.

Чаа туткан бажынын өлшык өрээлдерин хоюглап, изигде-даа, соокта-даа довурак-доозун аразынга ажылдап деп чүве ындыг-ла амыр эвес херек. Ынчалза-даа Сашанын ажылдап турары Роза Монгушка удурткан бригадазының шеверлекчи кыстары ажылынга ыпактар. Оларның шеверлеп кылган бажыннары найысылалда кайы көвей. Анаа бригада кежигүнери чоргаарланыр, чонун «четтирдинис» дээн чылыг сөстерин дыңнап чаңчыканнар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

• • •

«ӨГ-БҮЛЕДЕ»

Найысылалдың Ленин аттыг кудумчузунда 62 дугаарлыг бажында, оон эң адакты каңдында (подвалында) солун болгаш хайныышкынныг ажыл чоруп турарын анаа барган улус ыяап-ла эскерип каар.

Хоорайда чүс-чүс ындыг подвалдарда байдалга бодаарга, ында арыг-силиг, аалчыларга таарымчалыын магадап болур. Ында «Өг-бүле» ассоциациязы боттарынга хамаарылгалыг бүгү-ле ажылын чорудуп турар. «Өг-бүледе» организаттынган «60 хар ажыгларга», «Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге», «Эвээш уругларлыгларга» деп аттарлыг клубтар ажылдап турар.

Ассоциацияның удуртукчулары «Өг-бүленің» ажыл, амыдыралынга хамаарылгалыг ажык чугааны чорудуп, аалчыларга оон кылган болгаш кылыр деп турар ажылдарын, ассоциацияның өрээлдеринде үүлдерни сонуургадырлар. «Өг-бүленің» чымыштыг ажылының удуртукчузу Наталья Ооновна Төвүү ,оон идепкейлиг ажылдакчылары Галина Тока, Мария Сандык олар солун ажылдарны чорудуп турар.

«Өг-бүле» — хоорайның амыдыралында чаа үүл, солун ажылдың эгезин. Оон ажылдакчылары аалчыларны эптиг-ээлдек уткуп алыр чаңчылдыглар. Анаа болган ажык чугаага республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң «Шын», «Деткимче» солуннарының ажылдакчыдары киришкен.

Ассоциацияның удуртукчулары декабрь 1-2-де «Өг-бүле болгаш рынок» деп темалыг семинар эртиреринге белеткеннип турар.

(Бистин корр.).

ДЕТКИМЧЕ, ДУЗА БАР

Амыдырал чаңгыс аай турар эвес, шаг-төрениң байдалы чаартынып, өскерлип түрарын билип, көрүп түрар бис. Бо чылдың эгезинден бээр рынок харылзааларының эгелээни-биле холбаштыр бистин республиканың амгы колхоз, совхозтарының экономиктиг структураларына ажылдың уг-шин бир янзы болу берген. Ылнгыя көдээ черлерде тараачын болгаш арат ажыл-агыйлыг бичин-бичин коллективтер тыпкып келгилээн. Оларның баштайгы базымнары дыка берге болган. Ажыл-Херекчи бо кижилерге Деткимче, дуза чедиреринин улуу чамдык ажыл-агыйларының удуртукчулары оларга кандыг-бир моондак таварыштырып, кижилерниң тура-соруун сый базарын ораладжып турган чижектер бар. Кызып-кыяр чоруктар, ылангыя чер дугайында айтырыг көдүртүүнүп келиргге, илдең, көскү тургулаан.

Тараачын болгаш арат ажыл-агый хөгжүдер, сайзырадыр дээн кижилер черни арендалап алыр турбуже, оларны шала күду көрген сеткил-биле (ажылдап шыдаар бе, азы шыдавас бе, мону көөр-дүр дээнзиг аан) оът-сиген, тараа үнмес черлерни айтып берип, суг-чар чок, орук-чирии багай, электри шугуму белен кииртинмес шөлдерни хуваап турган чижектер кайы хөй. Чогумна бо айтырыглар дугайын чугаалажып орувуста, Барыын-Хемчикте тараачын болгаш арат ажыл-агыйының район ассоциациязының даргазы И. Ч. Маговал ол бүгүнү баа сактып, ажыл-Херекчи ол кижилерге деткимче дуза чок турганын хараадалбиле илереттп. Иван Чорбаевичикин бо бодалдарынга бүрүн каттыжар мен. Чүге дээрге шак ындыг күзенчиг эвес чоруктар чүгле Барыын-Хемчик районга эвес, өскедаа районнарга турганын ажылым айы-биле эвээш эвес кижилер-биле ужуражып, чугаалашкан болгаш эки билир мен. Ийет, амыдырал чаңгыс черге турбас деп үеттүнде чугаалаадым. Мээн бо бодалымны оттур билип олурганзыг Иван Чорбаевич ынчан мынча дээн чүве: «Районувус удуртулгазы чаартынып, ону Геннадий Иргит башкарып, район чагыргазының даргазы апарган соонда бистин ассоциациязыстын ажыл-херээ шуудап эгеледи. Деткимче, дузаны-даа көрүп тур бис. Ылангыя чер бээр талазы-биле улуг идиглиг болуп турар. Удуртукчу кижи ындыг болурга, ылангыя бо берге, нарын үеде аан, эки-ле чүве-дир»

Ол кончуг эки-дир. Биске бо хүннерде чогум-на шах ындыг туруштуг удуртукчулар херек. Оон башка ажыл-херек шуудадыры бергедей бээр-дир. Ам безин бир эки ажыл-херекти эгелээр бодалын чоокта чаа районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, тускай эртемниглери-биле Геннадий Санчы-Мидипович дугуржүп, чугаалашкан болуп турар. Нитинин малын хуужударының айтырыын ол ам көдүре берген болду. Хөй-хөй хойжулар, малчынар нитинин малын кадарып, кадагалап, ону өстүрүп шыдавас, а чылдың-на оон баш санын эвээжедип кел чыдар болганда, ол малды холга ап, өстүрер күзелдиг кижилерге үлеп бергеш, оларны-биле дугуржулга, керээни чарып алыр болза, ынчан мал ажылынга чедишкин турун келирин, орулга бар апаарын саваашкыннар ёаугаар кылганы билдингир. Бо болза чаа эгелээшкин-дир. Таптаашкынныг чылдар үеинде болза, ол дарганы алган-мактал, дораан-на деткип, адыш часкап эгелээр турган бис. Ол үе ам эрткен болгай. Ынчангаш ону өске ажыл-агыйларны, харын-даа бүдүн районнарны удуртукчулары утпаза эки боор. Чүге дээрге, ажылга ажыктыг, орулгалыг херек ышкажыл. Бо дээрге район ассоциациязының даргазы-биле чугаа кадында мээн бажымга кирген бодалым-дыр.

Ук районда тургустунган ассоциацияда амгы үеде 83 тараачын болгаш арат ажыл-агый бар. Оларга фонд ёзугаар дуза, деткимчени республика ассоциациязы чедирип келген. Район ассоциациязы бо чылын олардан 14 тракторну, 6 автомашинаны алган , боттарының күзүү-биле 9 тракторну, 7 автомашинаны садып алган. А четпес чүве —чаңгыс-даа комбайн чогу. Шак ындыг байдал күскү үеде тараа дүжүдүп ажаан алыр деэн кижилерге улуг бергедээшкиннерни таварыштырган. Бо таварылгада арга-хорга-ла херек, ынчангаш олар оон-моон айтырынар, диленир, хөлезиленир ужурга таварышканнар. Бо бүгү чүгле тывынгыр, сагынгыр, ажылгыр чоруктун түңнелинде боттанып турар. Тараа-даа өстүреринге, малдан продукция-даа алырынга эки көргүзүүглелиг болгулаан өг-бүлелер хөй. Чижээ, Чудур Ооржактын удуртканы Алаш аттыг арат ажыл-агыйы хой, өшкү, инекти ажаап, өстүрүп турар. Олар дөргүлтөред аайы-биле 5 кижи каттыр алган ажылдап, боттарының күжү-биле малын малдап келген. Олар чаа кыштаңны түдүп алганнар. Хуузунда автомашиналыг, тракторлуг, «Волгалыг». Олар бүдүрген продукциязын хуу кижилерге-даа, күрүне садыгларынга-даа садып-саарып ап, оон эвээш-биче орулганы киирип, ажылын эдээн шуудады берген. Бо арат ажылагый 8 тонна эштн дужаган. Барык-ла 700 муң хире рубльдин орулгазы оларның агар саныыче кирген. Оон ынай Николай Монгушка удуртканчер, мал ажылдыг «Аяк» коллектив бар. Оларның ажылы колдуу-ла чер ажылы. Бо күзүн олар 60 хире тонна тараа дүжүдүп ажаап алган. Оон киирген орулгазы база-да 700 муң рубль чеде берген. А «Биргактыг-Хову» коллективтин удуртукчузу — Юрий Карыма. Тараа тарааш оортан 10 тонна дүжүттү алган. Малы — өшкү, хой, инек. Өске хөренгиин база бар. Олар Кызыл-Мажалык суурда хуу магазин ажыдып алган. Оортан үнүш үзүп, маргаринни, эштти, соктаан тарааны, чигирни, ристи, крупаны болгаш өске-даа чем аймаан садып ап болур.

А район ассоциациязының нитин бүдүрген продукциязы кандыг хемчээлдиг болганы? Баштайгы чылдың чүгле тос айларының түңнелдерин ёзугаар алырга, олар 6,8 тонна дүкту, 50 тонна эштн, 10 тонна картофельди, 270 тонна тараады, 2 тонна саржагны бүдүрүп, 300 тонна сигелги белеткеп алган болуп турар. Өскээр чугаалаарга, барык-ла 9 миллион рубльдин кедээ ажыл-агый продукциязын олар бүдүрген-дир. Чамдык продукцияларны олар чыл төнчүзүнге чедир саарар болганда, орулганың хемчээли оон-даа көвүдей бээра билдингир ышкажыл. Кандыг-бир продукцияны каяа, чеже өртек-биле садарын район ассоциациязының удуртулгазы өске черлер-биле баш удур дугуржүп ап, оларны-биле керээни чарып ап турар. Ылангыя эт садар талазы-биле керээни ассоциация Кызыл-Мажалыктың эт комбинады-биле чарган. Бир килограмм эштн 27 рубль дээш садарга, оон кырынга күрүне 31 рубльди немеп бээр кылдыр дугурушкан. Дүктү республиканың «Шерсть» ассоциациязынга дужаар.

Бистин ужуражы бергеш хүнүүвүсте Иван Чорбаевич кыыр-чаар материаллар сураглап, республика ассоциациязынга келген кижи болду. Ынчан ол ол-бо дарганларга кирип, шүүден-даа турбады. Хереглээн үүлдерин — 30 тонна бензинни, 500 килограмм дизмаслону, 300 килограмм апдолду алыр болду. «Мону бистер фондудан ажыр ап турарывыс ол-дур» деп, ол өөрүн тайылбырлады. Барыын-Хемчик районда тараачын болгаш арат ажыл-агыйны хөгжүдүп, ону улам калбарты берген ажыл-херекчи кижилер чыл эгезинде чамдык бергелерге таваржып турааны, күзүн кээп күрүне хөренгизиниче кирип саарыптар, боттарынга-даа артырыл алыр продукцияны рынок харылзааларының чаа чаартылгаларының эге чадазының үеанинде чедип апкан болганда, келир чылын олар оондаа хөй продукцияны бүдүрүп шыдаарының магадылалын амдан эгелеп быжыглап эгелээн-дир деп чүве билдине берди. Ол дугайын оларның амгы ажыл-Херээ бадыткап турар. Оон ужуу үзүн болурун амыдырал көргүзе бээр.

Чугаа кадында Иван Чорбаевич база айтырыг кедүрүп, үнүп келди. Чүл дээрге район ассоциациязында бактаап турар 43 өг-бүле тускай тараачын, арат ажыл-агыйын чорудуп турда, а артканнары хуу ажыл-агый кылып, боттары-ла аймында чурттап чоруурлар. Олар колдуунда-ла пазы-хары дөгүй берген дарыг-аржык кижилер, инвалидтер, пенсионерлер-дир. Бо кижилер хуузунда малдыг хөренгиин оларның ажыл кылып шыдаар байдалындан, шыдал-быразындан хамаржыр болганда эвээшбичелиг. Ол кижилер ажыттөлдерин боттары азыран, өстүрүп, хепкерин ораллар. Мал-маганындан алган продукциязын хире-шаа-биле күрүне секторларынга садыгсаарып ап, чүгле дузаламчы болгаш пенсия акшазы-биле амыдыран-чурттан турарлар. Ажыы-биле чугаалаарга, бо хүннерде оларже сагыш салыр кижилер чок болу берген, алыс амыдыралчы оруун коптарып көөр болза, олар моон мурнунда чылдарда боттарының колхоз, совхозтарынга ак сеткилдиг ажылдан, хөй чылдар дургузунда кара дерин төп чоруан улустар ышкажыл. Амыдырал-дың кандыг-бир чаа агымынга алыскаш, чүвени чаңгыс талалап көөр чаңчылыыстан уштунмаан болгаш, шак ындыг эки кижилерни үттүп алыр чегенчиг улуг-тур бис ийин. Шынап-ла, ажыы-биле чугаалаарга, оларга кым-даа дуза катпастаан. Оларның кажаа, бажыннарында электри чырыы чок, эмчи дуузын олар көрбейн турар. Оларның мал-маганының аарыгкадының тускай эртемниглер шинчин көөр байтык оларже не үндүрүп, барын көрбээнгөр. Күрүнеге малының эдин, сүдүн, дүүн дужаан берип, эвээш-биче-даа болза, ниитинин чемнинге үлүүн киирип олтурар ол улуска ажылагыйларының тускай эртемниглери, удуртукчулары барбайн турар. Харын-даа силер журналистер, күүн ажылдың ол хоочуларының амгы амыдырал-чуртталгазын сонуургап көрбейн турар силер деп, чемелелди Иван Чорбаевич ынчан база кылды. Ол база-ла чөптүг бодалдыр.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйы чорудун турар кижилер барык-ла бүгү ажылагыйларда бар болганда, оларга чедериниң, оларныбиле харылажырының бергезин ассоциацияның даргазы база чугаалады. Кол чылдаган — хөлге чогу. Ооа-ла бир чиик машиналыг болза, ажыл-агыйны башкарарынга дыка-ла дегүм болур ийик.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

Советтер амыдыралы

ЧАГЫГЛАР — СОЦИАЛ АЙТЫРЫГ

Тес-Хемде Ү.-Шынаа көдээ Совети база ында «Таңды сыны» совхоз тургустунгандан бээр үр болбаан. Ынчалза-даа ук девискээрде чонуң социал айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле чамдык ажылдарны кодээ Совет база совхозтуң дирекциязы-даа кылып турар. Оон түннелинде Хөл-Өөжү суур электрижиттинген, чуртталга шөлү чыл келген тудум өзүп турар, чаа интернатты ажыглалга дужааган. Малчыннарга 21 бажыңны тудуп берген, ол ышкаш 20 чүнар-бажыңны туткан. Бо дээрге ырак коданнарда дүн-хүн чок берге болгаш харысалгалыг ажылдан чоруур кижилерниң амыдырал-чуртталгазын эки-жидериңге боттуг дуза боол турар. Ол дугайында чон өөрүп чугаалажып турар.

Бо бүгү дээрге депутаттарың соңгукчуларының чагыглаының күүселдези-дир. Ынаарга эрткен соңгулдалар ааныде соңгукчулар көдээ-ни база районнуң улус депутаттарынга ниитизи-биле чагыгны киргеп, оларның ү-үн күүседири-биле сессия-ны хүлээп алган турган. Артынары хөй акша-хөреңги өгеттинер чагыглар дээрзин депутаттар база көдээ Совета чонга тайылбырлап берген.

Амгы үеде ук чагыгларның ыдыы күүсеттинген, дөртүн күүседири-биле хемчегларын ыт турар.

Социал айтырыгларны шиитирлээр талазы-биле көдээ Советтиң база дирекциязын аштыг ажылының бирээзи ыза ногаа, картофель өстүр талазы-биле Хөл-Өөжү турда улуг ажылды кылган, адаргайларга, бо суурда-бүлелериң 70 хүүсү огодтуг. Ү-Шынаа девискээрбистиң төп районнарыныстыңга канчан-даа демейлешиес, ындыг болганда, аңаа кызымак, чүткүлдүг-ле кижилер ногаа өстүрер, картофель тарыыр. Төп суурларывыста дыка хөй бажыңнар чаңында бок-чашпан үнген. А Хөл-Өөжүнде ындыг эвес. Ындыг ширзин агаар-бойдустуг черге черни болбаазырады оон дүжүттү ап турары дээрге, ында чурттакчыларның аңчем-биле боттары хандыртыар дээш чүткүлүүнүң херечензи-дир. Оон аңгыла, үрезиниң өг-бүлелерге тып бээр дээш совхоз көдээ Совет-даа кызымак ажылдаанын демеглээр апаар. Мында депутаттарның, агиткарталдарның киирген салыы база улуг.

Улус депутаттарының Тес-Хем район Советиниң президиумуна ү-шынаажылаарын кылын чоруудуп турары шак мындыг ажылын демеглээш, социал айтырыг болур чагыглар күүселдези дээш көдээ Совет, оон депутаттары моон соңгаар-даа кызымак ажылдаар, эки чүүлдериң улам ниитередир ужурлуг дээрзин айытқаш, оон-биле чергелештир соңгукчуларның чагыгдарын боттандырарында бар четпестерни база шыгыызы-биле айытқан. Чүлерил ол? Артыы-Сутта база Хөл-Өөжү хемге ийи көвүүгүн тудар деп чагыглар амыгаа чедир күүсеттинмээн. Маңаа эн ыланғыя соңгукчуларның боттарын киириштирер ужурлуг. Оон аңгыда чамдык чурттакчылар боттарының бажыңнарын алгыдып алырынга дузалажыры база дилээн. Бо чагыглар амдыызында базала күүсеттинмейн турар.

Ү-Шынааның чонун дүвүредип турар бир улуг айтырыг бар. Ол болза совхозта мал бажы өзерден харын кызырлып турары. 1991 чылда ажыл-агыйтын шээ малы 15882 турган болза, бо чылдың октябрь 1-де 13984 баш аварган. Бо чылдың тос айларында 3000 ажыг мал хорааан. Совхоз бо чылын 100 өскүге онааштыр чүгле 55 аңайны камгалап алган. Бо дээрге мурнуку чылларныңдан дыка куду көргүзүг болган. Базы бир четпес чүүл болза совхоз бо чылын тараан таваазының чамдызын малга чидяртин каапкан. Аңаа үешек, хөй чарыглал херек турган бе? Чок. Хүү малдың эзлери база совхозтуң малчыннары-даа өзүлүг харысалга чок ажылдаалының түннели ол-дур. Тараа, хлеб өртээ улгаткан, ону сөөртүүнүң хөлезини база аар. Ону ү-шынаажылар чүге болдаваан турарыл?

Тес-Хем район Советиниң президиуму Ү-Шынаа көдээ Советиниң чагыглар талазы-биле кылып чоруудуп турар ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкаш, ук Совет (даргазы Б. Д. Күнзет) болуунда авгаларын ам-даа чедир ажылгаваан турарын демеглээн. Чагыглар дээрге чонуң социал айтырыы дөп чүүлү ам-даа эки-ле угаап билбейн турарын шүүмчүлээн. Ынчангаш садыг-саарылгаже киргеп үеде чонуң социал камгалалын экижидериңе угланган хемчегларын алырын, эн ыланғыя тыва далган кылыр биче бүдүүлгеин тургузарын суурда сүүрда күүнезин, түнар-бажыңны ажылдалырын, совхозтуң экономиказын бажыглаары-биле специалистегниң малчыннарының, чер ажылдыгларның харысалгазын белдирин, амгы үеде кыштаглаашкынны организаттыр эттирер дээш бегү-ле хемчегларны алырын Советке дааскан.

Римма ЧАВЫНЧАК.
Тыва Республиканың Дээзи Советиниң Секретариазының оргкилдизинин кол специализи.

БЕРГЕ ШЫЛГАЛДА

Чаа-Хөл районда «Найырал» совхозтуң Шаңчыда ийи дугаар хойжу бригадазының ам 22 чыл ажып турар дуржулгалыг малчын өг-бүлези Дадыш-оол Түлүшович биле Нина Опаевна Адастарның Көк-Шуңмакта кыштаанга кыска күскү хүн даглар артынче ажып, кызыл-хүнней бергенде чедип келген бис.

Хойжуларның өөрүүрү-даа аажок. Чүге дээрге Шаңчының хоочун механизатору Дадар-оол Кара-оолович Сакак бодунуң күчүлүг Т-150 маркалыг трактору-биле улуг тергежиреш долу көк-сула сөөртүп эккелгеш, дужүрүп берген. Оон үрезиннери четчил, өзүп келген-даа болза, чеди, сес айларда орай чаашкынар үржуундан чиглээн чаагай сула четчип быжарынга белен турда, бо чылдың октябрының 16-да Шаңчыга баштайгы кылын хар чаапкаш, оон, ону быжарынга челирбээн. Ынчангаш ону малчыннарга мал чеми кылдыр бастырбаан, чаагай сывыбиле кады тавычалай кестиргеш, ам малчыннар кыштагларынче тарадыр сөөртүп турары ол.

— Дадыш-оол Түлүшович, силерни бо совхозта база дуржулгалыг хойжу Роман Бадарчыдан красноярск уксаалыг бир кодан меринос төрүүр хойлар алган деп дыннадым. Кандыг хойлар-дыр бо?—деп, оон сонуурган айтырдым.

— Чүү дээр боор. Берге-ле хойлар-дыр. Бегүн кылын хар чаапкан. Хар казып өттан билбес, бизии-ле оок, салгын-хат адып кээрге, чашпан аразынга бөкперлежип турун алыр хойлар-дыр. Хөй деп чүве мырыңай билбес, Та канчан шүүдадыр каларын, оларга өөредип алыр чүве. Ам удавас төрүп эгелээр хойлар бо. Мал чеми эвээш, колдуунда-ла бөдүүн өнген, сыптыг сула, саван бар, чулуктуг болгаш холукчаалыг мал чемнериниң курлавыры дыка эвээш, харындаа бөрык чок деп болур. Оолдан эгелей берген үеде немелде мал чемнери кылдыр та чүү бээр чүве.

Дуржулгалыг хойжунуң бизии мунчулун орары чөп. Шынап-ла, берге шылгалда келген. Ол ийи-үш харлыг, нарын дуктуг меринос хойлар бо кыжын бир дугаар дуңгужун Красноярск крайга көөрде, кончуг соок, дошкун агаар-бойдустуг Тывага оолдап эрттирер. Олар бо даглыг, соок черге бир дугаар кыштап турар. Ынчалза-даа ниити коданның күш-дедиги чүгээр, бо күскү хүр үеде ынчаар кестүр. Чогум соок кыщкы үеде боттарын та канчаар көргүзе бээр. Ажылагайның дуржулгалыг хойжу өг-бүлеви Адастар-даа, оларның эш кадарчызы, дуржулгалыг сакманчы Сергей Ком бу-даа кадарган хоюн эки кыштадып, оон чаш төлүн онча-менди ап, семис-чаагай кылдыр өстүрериниге улуг бүзүрелдиг болдулар. Кол-ла чүве ында: түра барда, күш тыпты бээр.

Чугаавыстың түннелинде кол зоотехник Александр Чигдей мынча дээн чүве:

— Берге-ле хой. Ол чуртуңга рапс тырткан сула болгаш өске-даа эки чулуктуг, элбек сүүзүнүг мал чемнериниң аразында өскен кодан-дыр бо. Биске ындыг элбек, сүүзүнүг мал чемнери бар эвес. Ынчалза-даа ам канчаар, кызын-кылайын өөтүрер апаар. Чогум чаш төл, дук, эзт-кеш бээр продуктулуу бедик мал-дыр.

Анай-оол ДАРЖАА.

Уран чүүлдүң кижилери

ООҢ ХАНДЫКШЫЛЫ

Бо фото-чурукта тыва улустуң эдилели—чүгеннерни көрүп олур силер. Оларның белдирлерин мөңгүнден сиилбирлел, каастап турган кылган. Суглуктарын, ооң дээрбектерин аътка таарымчалыг, эптиг кылдыр чиик демирден шуткуп каан. Мага хандыр идээлээш, саргартыр чымчадыр эттээн бода мал кежиилен чүгеннин баан каастап, өрүп турган ыларын. Чүгеннин чулар чокка эдилээринге таарымчалыг деп саналындан үзүп дын баглаар тускай дээрбекти чүгенде кылган. Чүгеннерни кылганының каасталгазы, шынары багай эвес.

Тыва улустуң колдуунда утуундуруп бар чыдар дериг-хереклелдерин тыва чанчылдар, өзүлалдар өзүгаар катап тургузар, сайзырадыр дээш чогаадыкчы, тывызык аргабиле ажылдан чоруур күсел-чүткүлдүг аныяктар сөөлгү үеде бистин аравыста бар болу берген. Олар мөңгүнден, демир аймаандан, даштан, ыяштан, кештен, дуктен нарын тыва эдилелдерни кылып турар. Ол ховар мергежилдиг кижилерниң бирээзи, бо чүгеннерни кылган ус-шевер мастер Владимир Салчактың дугайында каш сөс чугаалаар бодадым.

Володя Бай-Тайганың Көп-Сөөкке төрүттүнген, өскен, школаны дооскан, күш-ажылны намдарын аңаа эгелээн. Эге класстарга өөренип турган-ла, тыва национал хеңжүм — бызаанчыга мергежилдиг ойнаар, чазанырыга хандыкшылдыг оол турганын билир мен. Оон ачазы Салчак Шөмбүл национал хеңжүм хереклелдериге ойнаарынга ынак, чазаныр, бызаанаар шевер кижи болганындан оглунга биче эвес салдарны чедиргени чугаажок.

Бежен чылларның төнчүзүнде сураглыг даш чонар мастер Хертек Коштаевич Тойбу-Хаа Көп-Сөөк (Кызыл-Даг) школазынга бодунуң эки туразы-биле өөреникчилериниң даш чонар белгүмүн организастаан. Белгүм бо черге аныяк даш чонар мастерлерни белеткээринге, тыва улустуң бурунгу уран чүүлүн өөренирингe канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болган. Даш чонарынга сонуургалдыг өөреникчилерни шуптузун оора хаара тутқан. Владимир Салчак аңаа баа кирип алган. Салымныг хоочун даш чонукчузу ооллардың бурунгу уран чүүлге хандыкшыдын, болдунуң мергежилин, арга-дуржулгазын дамчыдып берип шыдаан. Бо үеден эгелээш-ле, даш чонар кижилериниң саны Көп-Сөөкке улам көвүдээн. Оларның иштинден эвээш эвес кижи Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң кежигүүн болган, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың алдарлыг аттарынга, Тыва Республиканың Күрүне шаңналарының лауреаттарынга четкен.

Сонуургаачал, өөренгичел оол даш чонарынга еске өөрүнден чыда калбаан. Азырал болгаш черлих дириг амытанларның дүрзү-хевирлерин, оларның түрүүзүн, аажычаның, сагыш-сеткилин бир онзагай чогаадыкчы өзү-биле бодунуң кылган ажылдарынга ол көргүзүп турары-биле делгелгелерге Владимириң киргген чогаалдары эки үнелелди ап келген. Оон түннелинде 1980 чылдарның эгезинде-ле Чурукчулар эвилелиниң кежигүүн болган, республиканың эн дээре даш чонуп, сиилбирлээрлерниң санынга киргеп.

Владимир Шөмбүлович сонуургаачал, тывынгыр, өөренгичел кижи. Сөөлгү чылдарда мөңгүн, демир аймаандан, ыяштан, алгыдан, дуктен, даштан тыва улустуң эдилелдерин кылырының хереңге ол хандыкшыл берген. Тыва улустуң колдуунда уттундурган уран чүүлүн катап тургузарынче, сайзырадырынче эжи Сергей Кочаа-биле кады сагыш салган.

Бир дугаарында хоочун ус-шевер кижи тыпкаш, оон арга-сүме ап, өөренип алыр сорулгаңы салгаш, ындыг мастерни сураглаарга, чоогүйдан тывылбаан. Барыңнан ыраакы Хемчик районнуң Акта Мөңгүн-Дарган деп шоолалыг шевер кижи бар дээрзин улустан дыннаан. Сураглап чораш, чеде бээрге, шынап-ла, кончуг ус-шевер Ооржак Шыдыраа деп кижи болган. Дуржулгалыг дарган-биле ужуражып, арга-сүмезин дыннаан, хол-биле тудуп өөренгеен. Тыва улус шаанда кандыг эдилелдерни, дериг-хереклелдерни эдилеп чораанын, оларны чүдел кылганын, каасталгаларын, утка-шынарын эки шинчээдип алган соонда Владимир Салчак бо хереклие шуут-ла сагыш-сеткилинден бердинип, соөлгү үеде ажылчорудулгазын анаа турасказадып чоруур болу берген. Эзерни, чүгенни, көгээржикти болгаш еске-даа тыва улустуң эдилелдерин, хереклелдерни ол кылып турар. Оларның кылган шынары багай эвес болуп турарын чон мактаар. Чүгле чаңгыс тыва эзерни безин кылып алырынга дыка хөй мергежид херек болуп турар. Эзерни чазап, дерип кылырынга тускай шилип алдынган ыяш, алгыкеш, хөм, дук, мөңгүн, демир, сөөк аймаа болгаш еске-даа үүлдер херек. Эзер чазаар кижи ол бүгүнү кылырынга бир дугаарында өөренип албас болза, шынарлыг, көрүштүг чараш эдилелди кылып алыры берге. Моон алгаш көөрге, ус-шевер кижи ыяшты чазап, хөмүү эттеп, быжып, өрүп, мөңгүн, демир аймаа-биле пизы-бүрү дериглерни кылып билир боор-дур. Дорту-биле чугаалаарга, эзерни кылырынга чазаар, даганнаар болгаш еске-даа мергежилдерни мастер билген туразы албан. Ол чажыттарны Владимир Шөмбүлович шинчээдип алганы-биле чедиишкиннинг ажыллап чоруур.

Улусту мастер бодунуң билини, мергежилин доктаамал белдидип, еске эш-өөрүнүң арга-дуржулгазын өөренип ап чоруур. Чүге дээрге моон соңгаар тыва улустуң мөңгүн, демир, ыяш аймаандан, хөмден, дуктен, алгыдан, даштан кылган эдилелдерни, дериг-хереклелдерни көрүштүг, каасталгалыг, шынарлыг кылыр, бо урач чүүлдү улам хөгжүдүп, сайзырадыр сорулгалыг ажыллап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: В. Ш. Салчактың кылган чүгеннери.

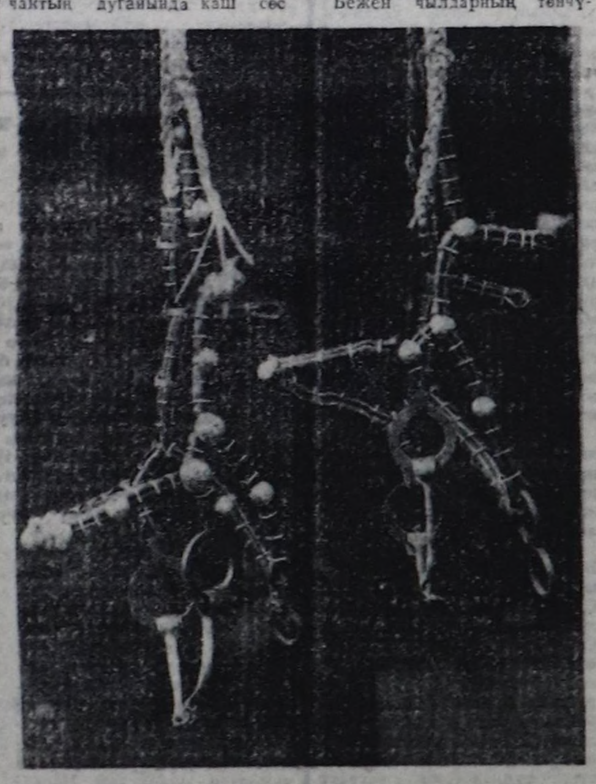

БОТТАРЫВЫС БУРУУЛУГ БИС

№ 217 «Шынга» Василий Монгуштуң «Хөлүң эрте бербээн бе?» деп чүүлүн номчаан, авторуун Дүвүрел көдүрүп турар айтырыныга долузу-биле каттыжардыр мен. Шынап-ла, харын сөөлгү үеде Моол-биле бистин кызыгаарывыс «чаңгашталын», ындыгдан Тыва чүртүнче шуушкан моол «төрелдериизс» эндерлип калган. Тываның ырак-узак кайы-даа районунга чоруурунга, олардан көвүдээн чүве чок апарган. Бай-Тайга, Барыын-Хемчикке безин чаңгыс хүнде чаңгыс эвес Моол машиналарга кижи дужар. Та чүү садып-саарып, та чүүнүң кывар-чаар үүлүн ажыглап чоруур улус. Оон кедереде харын бир организацияга ажыл-херек аайынче келген улус боон алгаш, ол организацияның удуртукчузун таварыштыр садыг-наймда, складтар кезин, садыглажыр чүвезин база бар. Бистер оларны Мунгаран-ыг аштыкы аалчылар кылдыр хүлээп ап, хүндүлеп, хол куруг черле чорутпазын кызыдар бис. Көрүп турарга, арта хорам, ховар дээн бараанарывысты оларга сыгап турар бис.

Ындыг эки ргек чаңывыс эгуи тыптып келбээн болур ийин. Черле ынчаш дашкы күрүне хамаатызы ээнде, адывысты-даа, чоргаалывысты-даа уттуп, оон уриунга «чыыжаниаарынга», «чыпшыланиаарыныга» өдергей ынак чораан бис. Бир районнуң Хандагайтыг элээн хөй чылдарда чуртап келгеш республика-даа, районнуң удуртукчуларының ыдыызын көрүп магам хевин. Диленип-колдаанган үшөрт моолдар келди-келбеде дээш-ле оларны суурун бар-чок садыгларын эрий эдертип, оларга аяк-сава, ибук-кудус, шай, таакпы, алган-тарза дээн ышкаш арааныгысты кайыын-даа ша соп эккээр бис, «Моол делегация келген» дээш, арында садыгны хаай каапкан, толованы база ындыг. Үшөрт моол чемгерин алыр дээш, бодувустуң багай тыва инувусту даштын маадыр-зан түрар бис, «Аалчыларывыстың» машина-балгадынга удаа безинни, артык кеектиги безин тыва шаап бээр бис.

Моолдарның чурум чогуурун дугайында ынчан-на чоп мызынга чугаа чорун турган чүве. Моол таварты Мөңгүнбайга бар чыткан машиналарын орук-чиринге доза турар, он кедереде чолаачыларны эттээш, мунган холгезин тонап-чазаралаар, безинин кара туразында кудуп аппаар дээш, кылбас-ла чүвезин чок. Бир чолаачы акый-биле болган мындыг таварылганы база дыннаан мен. Мөңгүн-Тайга бар чыдырда, безинин төнүп калган. Эрткен-дүшкен моол машиналардан диленгеш, чадашкан. Сөөлүнде бир машинаны дозуптарга, оон кабиназындан үш-дөрт хире моол дужүп келген. Безинин дилээрге, бээр-бербес хөөнүүт кыжыржыр каттыржыр болганнар. Оон олар од акыйны силерниң «Авай» деп ырынарны ырлап бер, оон соонда бээр бис дишкеннер. Чер-черинде кижи канчаар боор чолаачы ырыны ырлап бээр ужурга таварышкан.

Моол кожаларывыстың бо хүннерде «бажы эттенин» турар чаниаашкыннары — бистиң боттарывыстың тып-кан буруувус-тур. Хүндүвүстү олар соора билип, ам мырынай мал-маганывысты-даа каракка кезүлдүр үзе сүрүп аппаар, чурттап орар орансававысты-даа үжеп-чиндип кааптар болу бергеннер. Василий Монгуштуң моолдарга хамаарыштыр чурумну шыгыырадыр дээш бодады кончуг чөптүг. Кызыгаар районнарның эрге-чагырга черлери боже кичээнгейин углап, чөпшээрел, эрттирилге чок моолдарга хамаарыштыр шыгыы. Харын-даа кадыг политиканы чорутса эки. Ажыы-биле чүгаалаарга, амыдыралывыс оларның мурнунга байыргаар хире эвес. Херек ындыг турда, чедер-четпес барааннарывысты моолдарга сөөнеп, оларның мурнунга ынча дыка эккиргеп, күдүкиешки хереэвис үүү боор. Ажыл-херек аайынче келген кижи болза, ажыл-хереэн чогудур алгаш, чаңа берзин. Оларны аңгайдап, ол-бо сөөртүп турган чоорул. А бир эвес эрттирилге чок, кызыгаар чурумун үрей-үрей келген моолдар бар болза, күрүпеннің айыл чок чорук черлери болгаш кызыгаар шериглериниге дыннаткаш, баштайгы таварылгада Тыва иштинден үндүр шөлүптер, ол-ла-дыр. Оон «сезинмес» удус болза, бистиң хоойлудүрүмнеривисти өзүгаар эн шыгыызы-биле торгаар апаар. Моол девискээринге тарбаган дузактакан ооллардың даштынны күрүне кызыгаары үрээн дээш, шиидип чорудуп турган, а бодувустуң девискээривисче кайы хамаанчок кирип, корум-чурум үрен, мөлчүкчү, үптекчи чорук кылып турган моолдарны көрбээннеп, билбээннеп турган хереэвис чок. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, боттарывыстың чымчак чоруувус-биле «бажы эттендирип» алган моолдарывыс ышкажыл. Езудуг ажыл-херекчи үзел-бодал-биле келгеннерге эжинвис ажык, а алыксакчиксек, мөлчүкчү, тонакчы кожаларывыска соок көрүштүг, шыгыы сеткилдиг болур ужурлуг бис.

Михаил ДУЮНГАР.
Журналист.

ЧЕДЕН ХАРЛААР

Сөөлгү үеде Мөгелер, сыгыт ылар, ыраажылар, артистер болгаш шыдыаачыларның ат-алдарынга турасказаткан оюнар, байырлалдар болгаш буянныг ужуражылгалар боол турарын сагыш-сеткилим ханызындан деткип тур мен.

Хензиг чижек. Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайга Тываның база бир шыырак шыдыраачызы Дүлүш Мөңгүн-ооллуң шаңнады дээш шыдыраа маргылдаазы болду. Ол чүл дээрге черчуртүүнүң сураглыг кижилериниң ат-сывын сактып, оларның мергежээн уран чүүлүн аныяктар эразынга суртаалдаарынга чугула болгаш арагалаар, ооранныр, содаалажыр бачыттыг үүлгедигден кижилерни ырадыр чайладырынга дыка таарымчалыг арга болур-дур.

Улуг-Хем районнуң база алдарлыг оглу бар. Оон адын-сывын Василий Санмаевич Тамдын-оол дээр, 1922 чылдың декабрь 2 чазында ол-ла районнуң Хендегеге төрүттүнген, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Кызылга болгулаан бүгү Тываның тоолчулар болгаш ыраажылар хураалының кижиниңзи, амгы үеде Тожу районнуң Тоора-Хем суурда чурттап орар.

Василий Тамдын-ооллуң эрги ырлар, тоолчургу чугаалар, бурунгу чаңчылдар болгаш Улуг-Хем районнуң девискээринде чуруттап чораан кижилериниң төөгүзүн, үнүн турар үнүштерни, хамык-ла дириг амытаннарның база черлер аттарын дыка билир. Василий Санмаевич кандыгдаа номнарда чок чүвелерни билир болгаш шүлүк база чогаадыр.

Республиканың Чогаалчылар эвилели, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шиитилел институду база найысчылаллың болгаш Улуг-Хем районнуң культура, солун, парлалга ажылдакчылары чечен өгбевистин 70 хаттаанын дамчыдыпаннар.

Кенин-Лопсан МОНГУШ.

СОЛУНГА ҮНГЕН ЧҮҮЛГЕ ХАМААРЫШТЫР

ӨРГҮП ЧОРУУР

Сергей Успунович Донгак 1982 чылдың эгезинден бээр Мөңгүн-Тайга район төвүнүң дизелдиг электростанциязында ажылдап турар. Ажылдап келгени он ийи чылдарның иштинде С. У. Донгак коллектив кежигүнериниң хүндүткелин чаалап ап, доктаамал мурнакчыларның одуруунда турар.

Сергей Успунович сменалыг электрик, ажылынга бердинчи, ак сеткилдиг, хүндүлеттинген. Оон ажылдап турары дизелдиг электри станциязында ажылчыннары «Малдан» коллективтиг ажылгый будуруулгезинин бир хойжу бригадазынга боттуг базының коргузери-биле быжыглаттынган. Ынчангаш коллективтиң чайын малчыннарга киген белеткеш, хозон кыргыын, кыжын кажаа көрже-ин коптарар ажылдарга доктаамал киржир. Бо бүгү кылдардан Сергей Донгак эрле чыда калбас.

С. У. Донгак ажылынга уриилчы болуруудан аңгыа, чеди уругларның үлегерге адазы. Ажылындан хосту үеларинде беш оол, ийи кызы кижизидилгезинче туг кичээнгей салып чоруур. Уругларының аазы Ирина Иргитовна Доказ-оол районнуң хереглекчилер ниителиниде столованың эргелекчизинде ажылдап турар.

Рынок харылзааларының бо берге үеинде амыдырал ог-буле бюджединге уругдарыгның ийик-хевинге, ижер-чиринге улуг бергедээшкиннерни таварыштырып турар.

Сергей Успунович хостуг үеларинде бодунуң «Юпитерингe» олурган соонда. Тоолайты, Хиндиктиг көлдеп балыктаар, Ак-Адыр Кашыныңдан тарбаганнаарынга ынак.

С. У. Донгактың ажылдап турары дизелдиг электри станциязы район амыдыралының хүн бүрүде чарылбас өөрү. Дүне-даа, хүндүс-даа чырык чокта амыдырал чаңгыс черге турупторр: хлеб быжыртыымас, одалга системалары ажылдавас дээш-ле бээр болгай. Сергей Успунович станциязы үреленшкин чокка ажылдазын дээш аргадуржулгазын харам чокка өргүп чоруур.

Хурал ЧҮЛДҮМ.
Мугур-Аксы суур.

СОЛУН АМЫДЫРАЛДЫГ КИЖИЛЕР

Ниитиледдин хөгжүлдезинге садыг-саарылганың ролюнуң дугайында чугаалажы бээрге-ле, ам Сөгүнгү рынок экономиканың механизмнерин сайзырадыгыбиле алдынын турар хемчегларга дөмейлежи бээр чүүлдер дыка көвей. Ол садыг-саарылганы Тывага нептерелип эгелээн баштайгы черлер Хаанныг Россия биле Кыдат.

Кыдаттар Бээжиниңдеп (Пекин) чиик үлетпүрүүн бараанарын садын-саарып алырыбиле эккеп турганнар. Олар Хемчиктиң Хаа-Бажыңга. Чадаанга турлагжын кыдаттар садыг бүүзелерин, орус садыгжылар госторг тургускулаан, оларны дамчыштыр садыглажып турганнар. Бараан орнунга кол алыр хереглелдери ан кештери, сыын мыйызы. Малды диригге садып алырындан аңгыда, алгы-кешти, ыланғыя хураган кештерин, саржагны база садып ап турган. Чиг далган аъш-чемнин чугула хереглелинге киирп, аңаа хереглелулам-на өзүп орган. Ол үеде тускай керээ чагыг чок болганындан белен даараан идик-хеп аймаа келбейн турган. Пес-таавы, торгу-чыгы, быллаар дээн ышкаш чиик үлетпүр бараанарынга, демирдестен кылган чугула хереглелдер: балды, тараа, сиген кадыырлары, узаныр-дарганнаар хереклелдер, боо-монгу, оон ок-дарызы, саза-саңго аймаанга йегелле хереглелулам-на өзүп органы ол.

Ынчан кээрге ол бараанарның чамдыктарын садып албайн, тус черге кылып будурзе деп айтырыг тургусчуунуп келген. Тарааны тарын алыр болганда далган дээрбезин канчан кылып ап шыдаас деп. Алгы-кеш бар болганда ону эттен болбаазыраыр былгаар кылырын өөренип алза, хеп чүүр кара саванны мал ишти-хырнындан кылып алыр-ла болгай дээн ышкаш бодалдар тыптып келген. Тывадан эн чоок далган-тарза садып ап, чүдүүрүн эккеп турган хоорайларынга удаа-даа чорун турган, ону өөренип алган. Хемчиктиң Хаа-Бажыңга чурттап турган бай садыгжы адын тывалар Маршим (Дуктүт-Тадар) чамдыктары Онаиас-даа джиж, орус нижи-биле сүмележип, өнтала болуп алган, сөөлүнде од бодап алган бодалын амыдыралга боттандырып эгелээн кижи Ондар Сүрүн болган. Ол бай кижи чораан. Улуг хүрээге (Пекин) барын сагыл четтирип алганының сөөлүнде Лама-Хелин болган. Ону Дузалакчы-Хелин деп адай берген.

Дузалакчы-Хелиниң билир кижилерин чугаазы-биле алырга оран-тандызынга, кады-кожа чуруттап чораан улустарынга сагыш човангыр дузалган кижи джиж. Оон улаыыдан ону Дузалакчы деп адай бергени-даа ол боор. Бичии ооллариы дөөрейлештирериңе кончуг ынак кижи джиж. Бир катап чылгы кажаалыга эмдик малдарны кажаалаваш, үнген малды кым мурнай шалбадап шыдаарыл, ол кижиге богба бээр мен дээн. Аңаа Даклай тиилекчи болган. Ол «Ишкин» совхозунга чылгы дээш оске-даа малды кадарып, чоокка чедер чуруттап чорду. Ишкин суурга үеп үезинде саар ынектерин сугже бадырылкан кижи үнлет кылып чеде бээрге. 2 бызаалыг инекти Хелин берген. Ол инектер 70 башка чедир өскенин ооллары ам-даа сактып чугаалажып ораалар. Ишкин бажының улуг Кызыл-Тайганың Дузалакчы-Хелиң чылдын-на ыяш-даштын иогаарын үүнүп келир айы — июньда үргүлүү дагып турган.

Дузалакчы-Хелин Кызыл-Тайга суурунуң баарынга доимас кара сугга далган дээрбеин кылдырткан. Ол дээрбеин ачы-дузазын чоп көрген. Чоокка чедир-ле дээрбеин улуг даштары, улуг өзөө кыдар чүве. Былгаар кылыр мастерскаанын дөгөөл бажыңын тутуурган. Ол бажыңны баштай Улаан-Бүдүн сон школа кылдыр чыглаанының сөөлүнде район төвүнче көжүргеш, иогта салбырын аңаа турусканн. Чазадайнның болган чылдагаанны-биле ССРЭ-ден хеп чүүр кара саванны келири узуктели берген берге үеде адазын дамчыштыр саван кылып өөренип алган. Дузалакчы-Хелиниң ооллары Санчы, Чамыян, олар бистин өөренип турган школаныска саван кылып берип, улуг дузазын көргүскенин аңаа өөренип чораан өөреникчилер, башкылар амдаа утпаанган.

Ондар Сүрүнүң эгелеп алганы чаагай ажыл-херээ ону бай-феодал дээш тудуп алгаш чорутканының сөөлүнде ара соксаан. Ол өскен-төрээн чуруттуга дедир ис базып келбээн.

Сүрүн-Дузалакчының ооллары, ол үенин-биле алырга, эртем-билиглиг улустар деп билир мен. Моод болгаш орус дылдарының кайызынга-даа илдин чокка чугаалажып турганын бичиимде чеже-даа чергe таваржып дыннаан мен.

1943-44 өөредилге чылында Кызыл-Тайга школазынга 60 ажыг кижи өөренип турган бис. Ынчан сургуулдарны 7 хонуктап ада-иелериниге чемгеотари-биле суму Советиниң айтыышкын берип, план, график тургускан. Ынчан Чамыянның оглу Уу-Даш база бистин-биле кады өөренип турган. Оон ачазы болунуп 7 хонук улуун эрттирери-биле Үлегерлиг Станцияның (Тезе-Хаа) пекарнязынга хлеб быжыртқаш, бода малдың буттарының эъди-биле манчы кылгаш, бисти чемгерип эрттиргенин ам-даа утпайн чоруур мен. Суму Советиниң орта аас шаанды берип турганын улус чугаалажыр чүве.

Тываның Совет Эвилелиниң составынга киргениниң сөөлүнде ССРЭ-нин Дээди Советинге баштайгы сонгулда болган. Аңаа аңгы-ыыгуу-ру, шажын-чүдүлгези хамаанчокка хамаатыларны сонгуулун дээн. Сонгулда хүнүнде Чамыян алышкылар орундан турун албае мунчу аарыг неин кара шарыга шыргалап алгаш, чедирип келгеннер. Сонгулда участогунуң өөнге киирип келгеш, бюллетенин резинге тудускаш болунга бадылаттырганнар. Кандыгчүү-даа бол, хөөкүй неин диригге чораш, хостуг эргелиг апарганын карааа-биле көрүп алзын, холу-биле тудуп бадытказын дээн бодалдарыла болган боор.

Ондар Чамыянның кады төрээн үрбазынга оглунга Красноярск хоорайга ужурашкан мен. Улуг-Хем районда башкылан чоруур, хостуг хүрешке спорт мастери мен дээр ооп чораан. Аваазының бо черге келгенин-даа эки билбес, даайым Ондар Чамыян дээр. Моон алгаш көөрге, оон кады төрээн дөргүл-төрелдериниң та чеже ажы-төлү бар чүве.

Сетбе ОНДАР.
Сут-Хол район.

Культура амыдыралы

ЧОННУҢ КӨРҮНЧҮҮ

Чоокта чаа Улусчу чогаадылга бажыңының бичии залында Тыва Республиканың Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң (моон мурнунда ынчаар адап турган) ажылдакчыларының хуралы болган.

Бо эртем-методиктиг төптүн кол ажылы — чойнун культуразын сайзырадыры, оон эзүлдезин хайгаараары, өөренири, амгы үениң теоретиктиг билиглери-биле кедээ культура ажылдакчыларынга дузалажыры. Хуралга Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар, оралакчы министр В. В. Мартай-оол, культура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар чеиниң даргазы С. А. Бойыр киришкен. Хуралдың кол соорулгазы — Россия Федерациязында культура ажылының чаартылгалары-биле капсырлажыр тыва чонуун национал бот-медерелиниң оттуп келгени-биле дүүштүр Тыва Республиканың бот-тывынгыр уран чүүл болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары—директору К. С. Монгуш, методистер Т. К. Монгуш, З. Б. Ондар сес ап чүве чугаалааш, кылдынган болгаш кылдыңаан ажылдарны сайгарып, чаа өзү-биле ажылдаар дугайында бот-боттарының саналын бергеннер. Чаартылга эртем-методиктиг төптүн тургузуун өскертириндеи эгелээр деп түүнелге келгеннер. Моон мурнунда анаа беш салбыр турган: улусчу чогаадылга, клуб болгаш хостуг үеларде ажылдар талазыбиле харыылаар салбыр, кинофото уран чүүл, эртем методиказы, чогаал киллизи. Амдан эгелээш олардың орнунга улусчу чогаадылга, ус-тывыш, техниктиг хандырылга деп үш салбырны тургузар деп шинтпирлээннер. Чеже-даа чаартылгалар турза, культура ажылының кол угланыышкыны өскерилбээн болганда, үстүнде дүшкен чаңдык салбырларның ажылы чаа салбырларга хамаарыжыр апаар. Ажылның шынарлыг кылдынарынче онзагай кичээнгей салдынган болганда, салбырлар аразында хуваалда кичээнгейлиг чоруттунар ужурлуг.

Түүнелиинде республиканың бот-тывынгыр уран чүүл болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методик. тиг төвүнүң ады безин өс. керли берген. Моон соңгаар ону «Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыш төв» дээр. Кыска-даа, адаарга эптигдаа.

Улусчу чогаадылга салбырының эргелекчизи Джульетта Мзачыр-ооловна Сундуй. нун саналы солун болган. Кижиниң сагыш сеткили үебиле кады сайзырап чоруур. Дүүнгү күзели, бодалы бүгүн эргижирей берип болур. Культура ажылы база ындыг. Ол үеден бичии-даа чыдын калбас ужурлуг. Амгы үениң көрүкчүзүнүң сеткилсагыжының, соңуургалының онзагай талаларын хаңызыбиле өөренип алыр ужурлуг бис. Тургуаар сценарийлеривис, программаларывыс амгы үеник көрүкчүзүнүң сеткилхөөнүне түүлдеш, харын-даа оон амыдыралче чаа соңуургалын ажылдар ужурлуг. Ынчангаш бистиң ажылывыска чаа дилээшкиннер түүвар болза эки. Эрги байдал-биле азы эткен чылдарда ажылдаттынып каапкан программалар-биле ажылдаар болзувусса, чаңгыс черге таптап турун алганывыс ол. Теоретиктиг билиглерни-даа болза чүгле чугаадыкчы өзү-биле ажыглаар херек. Чүгле тыва ыр, танцы, театр болуктерибиле ажылдап турар эвес, «Лакшми» деп индий танцы студиязын база ол удуртып турар. Ол чоокку үеде эстрада уран чүүлүнүн тускай жанрының көрүлдезин база тыва күүлдер делгелгезин эрттирер деп планнап турар.

Хоочун культура ажылдакчызы Зинаида Сундуевна Доңгак мындыг саналды киргген. Эртем-методиктиг төптү улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыш төв кылдыр эде түргусканы кончуг таарымчалыг. Ус-тывыш ажылын киргени дээрге-ле тыва шеверлериниң даштан кылыгларын, национал хөгжүм херекселдерин кылырын, тыва национал идик-хеп даараарын экижидери, бистин ажылывысбиле сырый холбаалыг болдурар дээни , ол. Ылангыя тыва идик-хеп хөй янзы онзагай хевирлериг, ылангыя үзүүжен кижиниң кедер тонуу, бичии уругнун, аныяк душтук кыстын, келин кыстын, улгады берген хөрээжен улустун дээш, ангы-ангы болур. Одарны даараарда хаңыдып болбас хевирлерин ыяап барымдаалаар. Ындыг турбуже, ынча ботка тыва хеп даараарының технологиязы ажылдап кылдынмаан. Чамдыкта сценага үнүп келген хөрээжен артистиниң кедип алган тыва хептерни көөрге, амгы үениң модаларын өттүүлүр, шын эвес даарап каан болгулаар.

Хөрээжен кижите каасталга херекселдери бисте эвээш. Ус-тывыш ажылы биске эгелээр болганда, оларны хөй янзызы-биле көвүдеир кылыр апаар. Ол база-ла культураның кайгамчык эртинези болгай. Хөй мурнуга бараан болур артист кижите каасталга херекселдери эргежок чугула. Чоннуң культуразы оон безин көстүп турар. Амга чедир ынаар шоолуг кичээнгей салбаан. 1980 чылда Чайғы спортчу олимпиада ажыдыышкынының байырлыг концертинге Тывадан «Сыңга» ансамбль киришкен. Белеткел үезинде кол режиссер: «Силериниң национал билектериниер, сыгралариынар кайын?»— деп айтырган. Оон көөрге, тыва артистеде национал билек, сыгралар чок, якут, бурят, хакас артистер шупту чараш национал билзек, сыгралар болган. Ам канчаар, тыва артистериниң удуртукчузу садыгдан янзыбүрү өскүг шилдер-биле каастаан, 3 акшаның бөдүүн орув сыграларын садып, ийи-ийи кылдыр ылчирбелей кошкулааш, артистерге кедиргилеп берген. Чайғы олимпиаданың байырлал концертинге ынчаар киришкениер. Ындыг чорукту моон соңгаар болдурбазы чугула.

Түүнелиинде культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар республиканың улусчу чогаадылганың ус-тывыш культура төвүнүң ажылын ортумак деп санаан. Районнар үүнүн, көдээ культура албан черлериниң ажылдакчыларынга боттуг дуза көргүстүүмээн. Ажыллакчылар бот-боттарының ажылхеректерин сонуургажып, детки-шейн, хоорук ажылдап турар. Коллективтиң найыралдыг, чаңгыс эп-сеткилдиг болуру — ажылдың түүнелдиг болурунга улуг идиг. Ону удуртукчу Клара Сыйдаевна Монгуш канчаан-даа турган чедип алыр турган. Кижилербиле ажылдаарда, оларның сеткил-хөөнүнче хаңылан, бичии-даа бол, арга-сүмезин үнелээр херек.

Амдан эгелеп экономиктиг удуртулга методун ажыл-херекке ажыглаар апаар. Рынок экономиказынга дүүштүр культура албан чери бүрүзүнге дузалал ажыл-агый тургузарынче кол кичээнгей салдынар. Акша ажылдап ап, материалдыг бааза тупгузуп алыры онза чугула. Хураллдарга хөй күзел күзеп, чараш сестер чугаалаар үе эткен. Күзелди чүгле ажыл-биле түүнээр. Ажылдаар күзел-сорук-даа, аныяк күш, чыгыр угаан-даа культура ажылдаачыларында бар.

Ынчангаш чоннуң культуразын амыдыралды бүгү талазы-биле көргүзүп, чыгыдын чоннуң көрүнчүү деп болур.

Борис ОНДАР.

Бо чылдың октябрь 15-те үнген «Шынга» Александр Даржайның «Бурган чокта, бумба калчаараар» деп чүүлүнге хамаарыштыр каш сос бижикседим. Ук чүүлдү шын билип алган кижилер улуг үнелел-биле чүүлдүгзүнүп, деткип турарын эскерген мен. Оон-биле чергелештир чамдык кижилер ук чүүлдүн чамдык одуругларының утказын чедир билбейн барганы-биле «аныяктарны чогум черле кайнаар кыйгырып турар чогаалчы боор ол» дижип, элдепсинип, кайгап чугаалажырын база дыннадым. Харын-даа ол чүүлге хамаарыштыр солун арынарындан чиктигзиннеп чүүлдерни номчугулаан мен.

ШООДУГ АЯНЫ СУРТААЛ КЫЛДЫР БИЛДИНГЕН

«Бурган чокта, бумба калчаараар» деп чүүлге хамаарыштыр

Мен бодум дугайты ук чүүлге бүрүнү-биле каттыжар-дыр мен. Чүгле каттыжар эвес оны улуг-даа, аныяк-да кижи бүрүзү кичээнгейлии-биле номчуп хаңызы-биле сайгарып, шүтүдүнүп көөрү чугула деп болаар чордум.

Ол чүүлду номчаан, сагыш-сеткилимни доюлдурган эвээш эвес барымдааларны бодап олурдум.

Шынап ла, харын, «кара наадымнар» эткениниң дугайында чүүлдүзүнүүшкүнүг сурталааланы ол үезинде канчаар-даа сайгарып болангаш, хүлээп ап чеде шыдаваан мен. Чеде ынчаш кандыг-даа шынарлыг турган болза, боду дег, чырык чер кырынга чурттаапын күзеп чоруур дириг кижиниң амытынын үзүп каан кижи чеже-даа чылга хөрээн эртиргеш, чаның кээр болза, ындыг кижиниң арын-нүүрүн кажаннаа арыг деп чугаалаары белге болбайн канчаар. Ындыг кижилериң холдарынаан амыдыралындан чарылганнар кажан-даа дирилбес, оларның ада-нениин, ажы-телүүнүн, ха-төрелиниң ажылдыг хомудалын кажан кезээде чүүнбиле-даа хаскарын шыдаваас дээн утка-биле А. Даржайның бижип түүвары шынның түүжүүнда болбайн каңнар.

Дезин хулиганнарның холуудан хеймер оглун ышкыыган он ажыг уругларының аваны Чаданмаа Маатан-соорна Иогит оглун олургениниң хөрээн кедүрери-биле аргасуме айтырып чедип келди. Хоокуй кенин хымыалдыг карааның чажыннан чүрээм аарып турган.

оЧокта чаа, октябрь айда Ондар Норбу-Самбуевич Шагдыр-ооллун үш чаш ажытелдуг оглунун база амытынынга чедип кагды. Оон ада-лезин оглун бүгү назынында уттуп бе, ынчаш? Чамбел уруу Омун дээн үйбейнин чаа-ла аныяк, чараш амыдыралын эгелеп орган уруун күштел, чазаалаш, идик-хевин үптээш, амы-тынынан чаргаш неле төрээн чанагаш болун Улуг-Хем суунче киир каапкан чытканы тывылган болгай.

Чаңгыс мээн безин таныр, билирим ындыг кижектерни чүгле бо чылдыындан безин санаа көргүзер дээр болза, та неже чүве.

Чаңгыс-ла ыш-ооруун амыдыжын аотынга каап, ада-даарын теп, чеваш, ааыпаа алган малын, азы ажыллап алган эт-хөрөнгизин ооблап, хундаа ап чораан кижилериниң арын-нүүрүн арыг деп санаары кажанда-даа болдунмас деп болаар мен.

Арааның хайынан ухталган шак ындыг үүлгедиглериниң үржүү-биле эвээш чурттакчылыг Тывага чаңгыс хүн иштинде безин та чеже адаане, ег-бүле, ажы-тел «ажыг» караанын чажын теп турар чүве.

Черле ынчаш ТАР-ның-даа, Тыва автономнуг областың, республиканың-даа үезинде чурттап-ла чордум, бо хүннерде дег баш мунгаш, каржы амыдырал черле көрбээн мен. Материалдыг амыдырал талазы-биле бергеэзэшкиннериниң чыллаганнарын тайылбырлап болбайн аан, а елүүжүү, куштээшкин, ооллар черүк черле ужуру ындыг чүве-биле демей болу берген, дыка-ла хомудаанчыг-дыр. Аштодуг-даа болза, кижилер хостуг чурттаза каңдыг чүвел! Ниитилелде амыдыралдың шыны дээш ак сеткилдин-биле ажыллап, чурттап ноочуулар «каразындан» ыракта хөй болбайн аан. Оларның кижи бүрүзү корумчурум эвээш демиселге каңнан идепкейлиг-биле киржип шыдаваас деп. Ол куштеним мээнинен, чаңгыс аай угланыышкынче башкарарынга устукку елүүтүү баштаар чевлериниң болгаш хөй-ниити организаториалдың организакчы ажылы кеспейн турар хире ийин.

А. Даржайның чүүлүнде амыдыралга уаа бүгү-ле каржы үүлдединиң үнезинин — арагалаашкынның кептеэзинде деп бижээн-дир. Шынаанда, анаа уаа боттуг демисел бо-дур деп айтыптар хире ижек чеде билбес-тир мен. Кызыл хоорай хамаанчок, ыракта көдээ районнарга безин ооруун чоруурга, чамдык чурттакчылар Сажынарының чаныта дөмир хаарактаалыг, оларнга оон-моон арага эккеп, садыглаан турар боор-дур. Ындыг кижилер ооң-биле бажын ажыр-байып турар. Ону садып ишкен кижилер өлүржүп, амы-тынындан когарап турар. Ол базада өлүм-чидим, оор-суктуң үндезини боор турар мышажыл, шак ындыг таатыкка чок үүлдерни хаңлыр сайгарып, эдип болбас турган боор бе?

Улус чонуун амыр-дыжынга болгаш айыл-кок чоруунга удур кемниг кеспелтер шыңгыызы-биле чидиглеңген бо үеде хоойлу-дурум камгалаар албан черлериниң ажылы амгы деңнелиг-биле хевээр туран болаг. Эвилиниң маадары берге-ле боор.

Чамдык хоойлу-дурум камгалаар албан черлериниң ажылдакчылары хөрек үүлдеткенкерни сурган турар уже ыындыг үүлдеткенкилерни кылыг-да-бир, арга-биле камгалап, агартырын оралдажыр, а когаран кижилерни дуруулаары дээр хевилер база бар болгулаар боор човаан. Ынчыг чижекти ыаш чылдар бичиигаар тегеен, дуймаанны өлүрген өлүрүкчүлерниң сулдуга олуржүп турган, кергеннер мен.

Корум-чурум камгалап чагаалаан албан черлериниң ажылдакчыларының саны кичээн-даа аажок кевүдээн уже болгай бо. Ол хиреде оларным ажылдан турарының дээш чок, хошкак, багайын улус чон дыка-ла хомудаан чугаалажырлар-дыр.

Мен бодап көөрүмге, республиканың хоойлу-дурум камгалаан албан черлериниде ындык хөй чылдарда ажылдаан, чалгаапан, дөгелиг берген, хүн эртерге-ле «ооршээзин» деп каап олурар апаргаан, ажылы сеткиестээн үүгүтүүчүлөөны аныяк, турасоруктуг болгаш сонуургалдыг кадрлар-биле солуун уже келбээн боор бе? Кажанда чедир чамдыктарының ооң-даанчыдарын «эп октап» каап боор, оон экижидилге-даа болбаз чүве-дир.

А. Даржайның бижээн чүүлүнде, ылангыя ук чүүлүнүң «бешто» дээн абыаз-биле эгелээн одуругларының шоолуг аалы-биле бижиттингенинде утказы сурталдаан ышкаш кылдыр биилине берип болгаш ужеевер чоорум.

Ук чүүлде кирип турар барымдаалардың толаргай болгаш амгы аммдырала чонуун сеткил-сагыжын хомудалын турар шылажыр аргажок берге чугурөөзиннерни чедиктер-биле ыырытканын ужуне кылдыр көрүп, ашаа-да кемчүүн эттирини кагбайн, аалгаар чорукчун болгаш дуймаанны-чурттаалгаа, ажыл-ижекте моонак боор турар бүгү-де шаптыкташкынчыгаа улуг кереек кылдыр ажыглаарын бүгү кондан болгаш уурлуглаан талаларны-ла кыл.

Аваа МОНГУШ.
Пенсионер.
Корреспондент номчукчу.

Шериг албаны—ыдыктыг хүлээлге

ТАЛЫГЫРДА КЕЗЕКТЕРДЕН ЧЫЛЫГ СӨСТЕР

Амгы үеде Россияның шериг кезектеринде албан-хүлээлгезин эрттирип турар тыва ооллардың дугайында чагаалар Тыва Республиканың шериг комиссариадынга доктаамал кээп турар апарган. Оларның чамдыкларында тыва ооллардың шериг хүлээлгезинге хамаарылгазының дугайында чылыг сөстүг дыннадыышкыннар база хөй.

Моон мурнунда тыва ооллар хамаарышкан кезектерин каап, дезин турган таварылгалар хөй болгай. Ында базаянзы-бүрү чылдагааннар хөй болуп турарын солуннарга бижип, дыннаткан. Ындыг-даа болза, тыва ооллардың хөй кезин албан-хүлээлгезин эки эрттирип турар дээрзин шериг кезектериниң командирлери боттарының чагааларынга айтып турар. Маная хамаарыштыр чамдык чагаалардан одуругларны мында киирдивис.

Чижээлээрге, «Бистиң кезээвисте Тыва Республикадан келдирткен аная дайынчылар В. В. Монгун-оол, Н. Конгар, Н. Б. Наважал и **Ш. Куулар болгаш ефрейтор К. А. Банаков олар албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Оларның бактаан турар роталары амгы үеде мурнакылаының өлүрүүнде санаалып турар. Аразында бот-боттары найыралдыг, демниг. Албан-хүлээлгезин эки эрттирип турары дээш каш улаа шаннаалып, мактаалып келген. Оларның келген черлериниң адрестери мындыг.**

В. В. Монгун-оол — Тыва Республиканың Каа-Хем районунда Суг-Бажы суур.

Н. Конгар — Тыва Республиканың Улуг-Хем районунда Суг-Бажы суур.

Ш. Ш. Куулар — Тыва Республиканың Кызыл районунда Кур-Чер суур.

Н. Б. Наважал — Тыва Республиканың Улуг-Хем районунда Арыскан суур

К. А. Банаков — Тыва Республиканың Тожу районунда Ырбия суур.

3640 дугаарлыг шериг кезээнин командири полковник Г. В. Маковский» деп бижээн.

Бо чагаа Тыва Республиканың Шериг комиссариатының 2-ги салбырының начальниги, шериг ниң подполковниги М. М. Жиштин адынга келген.

Эргим номчукчулар азаелаа, ооллардың эш-өөрү, дөргүл-төрелдери! Шак мындыг өөрүп четтиришкиннер чылыг сестерлиг чагааларын силер номчаан дыка өөрүп, ооллардың дугайында сактып, чугаалажы бээр болгай силер. Бо дээрге силерге улуг чоргаарал болур дээрзинге чигзиниг чок. Ада-ие-даа улус болза бодунун оглу кайы-бир талыгыр оранда шериг албанын эки эрттирип, менди-чаагай чоруурукта сеткилиниң ханызындан өөрүүр, чоргаарланыр болгай.

Забайкальеин шериг округунда Приаргунск хоорайдан база мындыг чагаа келген. «Силериң чоруткан дилээнерге хамаарыштыр дыннадып турарым болза, Тыва Республикадан келдирткен шериг ооллариың талазындан кайдыг-даа багай үүлдер болбаан. Харын оларның албан-хүлээлгезинге харыысалгалыг болгаш эки талаларын дыннадып тур мен. Оларны ыч аразындан биче сержант Владимир Дмитриевич Чебарев (чоруткан алрези — Тыва Республика Кызыл районда Каа-Хем суур. Народная кудумчузу, 18 дугаар бажың).

Хүндүткел-биле 2018 дугаар шериг кезээнин командири, подполковник Ю. Литовский».

Оон ынай. Казахстанның Алма-Ата облазында агаардан-халлаашкыга удур камгалалдың командылакчызының тур үеде хүлээлгелиг куусадын турар генерал-майор Ю. Воробиилен база чагаа келген. Ында айтып турары болза, Тывадан 43 оол шериг албанын эрттирип бо күзүн чанаа ужурлуг. Оларның талазындан чуум үрээшкиннери болгаш хомудаалар чок. Амгы үеде оларны аъткарып чаңдыраанга белеткеп турар.

1992 чылдың чаймында курсант Эрес Көгелдин аза-нези шериг кезээнге чедип олунга ужуражкан. Ынчаш ындыг өскүдүр аная аттырып каапкан, «Бистер Эрес Көгелдин аза-нези Чой-аннам Дарий-ооловна биле Владимир Монгушевич Көгелдер 2427 дугаарлыг шериг кезээнге күүн 30-дан июль 6-га чедир ужуужус. Ол үениң аргузуулда кезектиң удур болгаш биле командылакчы состаттарыбиле ужуваштывус. Ооллардың кунттап турар казармаларын болгаш темненик турар чевлерин, ыыштаныр болгаш чуу хөй кылып даараныр өрээлдерин база көрдүвүс. Оон ангыла, күрээлдерге база олуруштувус. Хостуг үени чанчаар эрттирип турарын база көрдүвүс. Бо бичиктүүнелиинде бистер оглувус эки черде (кызыгаар шерин) шериг албанын эрттирип турар-дыр дээрзинге бизуедивис. Бистиң оглувусту бо шериг кезээ шын оруукче киирип турар-дыр дээрзин билдивис. Чаныр чоруп тура, ук шериг кезээнге хамаарыштыр чырык сеткиллиг, өөрүшкүлүг чолдуунга. Ылангыя биче сержант О. Винегреевтин офицерлер — А. Д. Беспаковтун, А. С. Беляевтин болгаш ыыла эки коллективти турусуан Иван Антонович Паламарчуктун (кезектиң командирин) шериг хөөнүнге, ажыл-ижинге белиишкиннерни күзеттинис. Ада-ие Ч. Көгел болгаш В. Көгел».

Бодап көрүнер даан. Эрестин ада-нези оглунун кезээнге албан-биле четкеш. оон шериг хүлээлгезин кажаар эрттирип турарын ыыла соңуургал, анаа 5-6 хоңдур күүннүн хамык үезинде каразбиле келген-дир. Бүгү-ле үүве эки болгаш бизуедиг болуруе, аъ-ла кезектиң өскүдүр четтириишкиниң чылыг сестерин арттырып каап.

Балашиха хоорайда турар шериг кезээнин командири полковник М. Маленький чылыг болгаш база келген. Ында бижип турары-биле аныыга, ук кезекте Тывадан 9 оол шериг эрттирип турар. Оларны шупшуун шериг хүлээлгезин ак сеткилдиг эрттирип, командылаа кечиндеп, каш үеде чаартаткан. Ынчаныг Чылыг хоорайдан берген Р. М. Самдан болгаш Бай-Тайга районнуң Шөй суунун шуттуг А. О. Салчак олар дайынчы болгаш [illegible] Белеткелдиг [illegible] эш-өөрүнде улегелиг дайынчылар болуп турар.

Бага-бий кезекте Суг-Хем-ден Инкин чурттуг Аян оол Тешек-оолович Очаар, ол-ла районнуң Баян-Талдан Радомир Кан-оолович Иргит, Каа-Хемде Кунаштыг суун чурттуг Эрес Хомалыгович Кускежик олар тудуг кезээнде шериг албанын эки эрттирип кылыр ужуулуг ажылларын нормаан доктаамал ажылын турар дээзин комендирлери дыннаткан.

Моон алгаш көөрге, чамдык кезектерде, ырак кызыгаарда тыва ооллардың хөй кезин албан-хүлээлгезинге ак сеткилдиг, ыыннангыр болгаш кежээ, билигже өскүүлүг болуп турар-дыр.

Виктор КАРА САЛ чагаалар-биле ажылдаан.

ХООЧУННАРГА

Ноябрьның 4-те Улуг Октябрьның 75 чыл ооң таварыштыр «Көк-Тей» ортумак школазының 6 «в», 6 «д» классларының өөренгиччилери Кызылда Хоочуннар бажыңына концерттиг аалдап чораанар.

Концерт соонда уруглар кыргыннар-биле кады шүлүк чугаалап, ырлажып, танцылап, ойнап-хеглеп шаг болганнар.

Оон кыргыннарның чурттап турар өрээлдерин көргеннер. Ында бүгү чүве арыг-силиг.

Эмчилерниң, ажылчыннарның кыргыннарга эвилен-ээлдээ аажок болган. Ындыг болурдаа ужурлуг. Олар боттарының аныяк чылдарында карак кызыл ажылдап чораанар болгай. Бис оларны назылап кыраан-на дээш уттуптар эргевис чок.

Байырлажып чарлып тура, кыргыннар өөрүп четтиргенин илередип, чурум үревейн, эки өөренирин катап-катап чагып түрдүлер.

Александр ООРЖАК.

Даштыкыда

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының күрүне департаментизи, биригээр чугаалаарга, даштыкы политиктиг ведомствозу, тускай медегдел кылган. Россияның шериглерин Прибалтика чурттарындан: Латвиядан, Литвадан, Эстониядан үндүрериң Россияның удуртулгазы бир эвес саададыр болза, америк дузаламчызы Россияга бээрингге таарымча чок салдарлыг болуу деп медеглелде айыткан.

Прибалтихадан бодунун шериглерин үндүрериң Россия моон соңгаар саададыр болза, АКШ бодунун дузаламчызын Россияга бээрин соксадыр апаар деп. Американың Каттышкан Штаттарының Күрүне департаментизинин төлээлекчизи Ричард Баучер дыннаткан. Ынчалажок бо айтырыгны шуут шинтпиидээрин бо чылдың июнь айга чедир соңгаарлаткан. Ынчаарда америк президентиниң илеткелин АКШ-тың конгрезинге чугаалажып көргөш, тодаргай шинтпиниң ынчаарда хүлээп алыр. Прибалтика чурттарынга орус дылдың коныг каңгаалаар солуга-биле Россия шериглерин оортан үндүрериң тур соңгаарлаткан.

ЛОНДОН. Совет Эвилелиге удур агитация кылганы дээш аллан чылдарда шинтиргеп В. Буковскийни ССРЭ-ден үндүр шелээнден бээр элээн каш чылдар эткен. Англияның Кембридж хоорайында ол кижи чурттап олурар. Россияның хамаалы паспортун чурттун Лондондан оорус элчини В. Панкин ноокта чаа В. Буковскийге тывыскан. Москваның намдык улус депутаттары В. Буковскийни Москва хоорай чагыргазының даргазынга дешидер деп турарын ол кижи баш бурунгаар дыннаан турган.

БРАЗИЛИА. Россияның «Скульптор Коненков» деп таңкери Бразилиягa чүк алгарып чораан, [illegible]ништинге таварышкан болгаш барык 100 тонна чиг нефтини ол чурттуң Сантус деп өртээлинин чоогунда далай суунче төккенин түүнелинде чедирген материалдыг болгаш экологтуг когаралды дуглаар база төлөөр дугайында өртөөл баштаар чери Россиядан негээр деп турар.

ЛОНДОН. Иран национал-дыг,амгы үеде Англияның хаматызы болуп турар чогаалчы Салман Рушду деп кижи элээн каш чылдар бурунгаар «Аза шүлүктери» деп чогаалды бижээн, Ислам шажыныг Иран эрге-чагыргалар аная киленнээш, ол кижини өлүрер дугайында шинткелди чарлаан. Чогаалчыны өлүрген кижиге немелде хөй мун акшаны төлөөр дугайында Тегеранда база катап чарлаан. Ынчангаш Салман Рушдиниң амытынынга кыжаныышкын база катап дирге лген.

ИОХАННЕСБУРГ. Мурнуу Африка Республикада расисчи болгаш кедергей барыын үеелдиг күштер ында дешилгелиг кижилерни өлүрер дугайында кыжаныышкыннарны база катап кылып эгелээн. Оларның биизээзи — Барнед Стридоме деп кижи ындыг кыжаныышкынны кылган сөөлүнде 1988 чылда сес негр кижини өлүрген турган. Мурнуу Африканың негр чонунун хамаалы эргелери дээш демиселди чорудуп турар Африканың Национал конгрези партиязын удуртукчузу Нельсон Манделаны болгаш Мурнуу Африка Республиканың Компартиязының национал даргазы Джо Словону чурттан күш-биле үндүр шөлүүрүн Б. Стридоме негеп турар.

ПАРИЖ. Японияның «Акацуку-Маруу» судновзу Францияның эриктериниде чеде берген. Французтарның Брест өртөөлинге чыткан плутонийни (радиоактивтиг бөлүмделерни) ол суднога чүдүрген сөөлүнде ук таңкер билдинмес угланыышкынче чорупкан. Радиоактивтиг бөлүмделерни Японияның девискээринге киир сөөртүр дээн планга удурланыышкын сөөлгү үеде ында улам-на күштелген. Ядролуг чепсек бөлүдерениге ажыглаар ол бөлүмделерни үзүткаарының орнунга өске чуртка садып турарынга удурланыышкын Францияда база калбаан.

ВЕНА. Австрияның парламент даргазы Леопольд Граф моон мурнунда база улуг албан-дужаалдарны эзлеп турган. Австрияның даштыкы херектер министринге кажан ону томуйлаанда, Л. Граф мырынай аныяк кылдыр көстүр болган. Чоокта чаа Австрияның дээди суду Л. Граф-тың хөрээн сайгарып көрген болгаш 1977 чылдың январь 23-те Индий океанга далай дүвүнче киргеп «Лукона» деп суднога хамаарыштыр меге өчүх берген деп ону бүрүүдаткан. Ынчангаш Л. Графты 450 мун шиллинг акшага торгаан.

ВАШИНГТОН. Россияның, а ол ышкаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин (ХКД-нин) чурттаорында хөй студентилерни АКШ-та Джон Гопкинс аттыг университет болгаш Мэриленд университеди келир чылдың эгезинде хүлээп алыр деп турар. Студентилерни өөредириниң бүгү чарыгдалдарын ол ийи университеттер бүрүн дуглаар болгаш оларга стипендияны база төлөөр.

Душкен ССРЭ-нин республикаларындан барып өөренир студентилернин тускай программазын үш чыл хуусаалыг кылдыр чугааткан. Студент бүрүзү өөредилгезин дооскан сөөлүнде бодунга шилип алган тема аайы-биле шинчилел ажылын бижиир. Ынчангаш бир университет-ле 60-дан 90 чедир ажылдарны парлаар, оларның иштиннде эн дээре шинчилелдерни тускай ном кылдыр үндүрер.

ДЕЛИ. Хөй миллион чурттакчылыг Индия бодунун национал хамаарышпас чоруу дээш даштыкы колониаторларга удур маалыгдыг демиселди чорудуп келген. Хамаарышпас чоруктуг Индия челип алган-даа болза, чаңгыс аай Индия кажан-даа түрбаан деп, чамдык теегүүлер сөөлгү үеде бижип турар апарган. 850 миллион чурттакчылыг Индияга ССРЭ-нин болгаш Югославияның бачыттыг салым-чолу онаажып магатчок деп, «Дели таймс» солун бижээн.

Чаңгыс аай Индияның турбаанын Джамму болгаш Кашмир штатты Индиядан чарар дээш ында реаксылыг күштериң хөй чылдарда чорудуп келген ханыг хөделиишкинери херечилеп турар деп, солун демдеглээн.

СТАМБУЛ. Турцияның даштыкы херектер министерствозу тускай медеглел кылган. Чүс мун тонна тарааны Армениияже чорудуп бээр дугайында дугуржулга Турцияның болгаш Армениияның чазактарының аразынга чедип алдыган. Ол дугуржулгага дүүштүр Турция хүн бүрүде Армениияже 1300 тонна тарааны, колдуунда кызыл-тастыг демир-орук-биле чорудуп эгелээн.

Азербайджанның болгаш Армениияның аразынга дайын чорудулгалары кажан ССРЭ дүшкен сөөлүнде дораан эгелээн болгаш ам-даа үргүлчүлеп турар. Турциядан чудуруп чоруткан тарааны Азербайджанның кызыгаар шериглери эттирибейн турар.

ПАРИЖ. «Журналь дю диманш» солунун бижээнин ёзугаар алырга, даштыкы күрүне-биле сүлчаа кылган деп бүрүүдаткаш, үш французтарны ол чурттун айыл чок чорук албаны чоокта чаа тудуп хоругдаан. Россияның элчин черинин чөвүлекчизи Борис Волковту Францияның эргечагыргалары үндүр шелүп, чуртунче чорудукан.

Солунчун оон ынай бижээнин ёзугаар алырга Россияның даштыкы херектер министерствозу бо чылдын июль ортазаан соңгаар Франциядан бодунун он ажыг дипломаттарын дерип чыгыртып алгаш барган. Оон кол чылдаганы: «Парижте өртөөр үлгатканы-биле холбаштыр ында элчин черинге (Россияның) хөй ажылдакчыларны моон соңгаар тулары улуг карылгалыг» деп, Россия чазаанын төлөөлекчиин медеглээн.

«Журналь дю Диманш» солунун балыткан тyouарын ёзугаар алырга, хөй дипломаттарны Россияже дедир келдиртеннин кол чылдаганы —Россияның Францияда элчин черинин чөвүлекчизи турган полковник Виктор Ошенко өскерликчи болуп, Лондонже дезе бергеин бодунун разведчик эштерин илередиинин болуп турар.

Россияның разведчиктери амгы үеде шериг чажыдынже эвес, а чаа техникаже, технологияже улуг кичээнгейлиг угландырын турар деп, солун бижээн.

СЕУЛ. Япониянның чазаанын «соңгу девискээр айтыышкын» деп негеллеринге хамаарыштыр Корей Республиканың даштыкы херектер министерствозу тускай медеглел кылган. Делегейнин ийиги дайынны доозулган сөөлүнде ынчаарда тилекчилерни бирээзи — Совет Эвилелиниң эргезинче шилчий берген немдык ортулуктарны дедир эстилип алыр дугайында Японияның негеллезин Россияның болгаш Японияның аразынга хаарылзааларны бакыырарынга ажыглаар чорук Азия-биле тайбының эргелажыныга соңгус аттышпес деп медеглелде айткан.

БУДАПЕШТ. НАТО-ның разведка самолеттары Венгрияның агаар делгемнерин ажыглаарын Венгрияның чазаа чөпшээлээн. Ынчангаш 147 тонна аар деңзилиг шериг разведказының комплексин «Боинг-707» деп улуг самолетта эптээн. Оон экипажы — 17 кижи шупту америк шериг албаныгылары.

МАДРИД. Франс пресс агентилелдиң корреспондентизинин Парижтен дыннадыын Испанияның намдык солуннары парлаан. 1991 чылда хорудаткан Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының элээн каш миллион акша-хөреңгилери Парижтин банкыларында хевээр чылдар. СЭКП-нин акша-хөреңгилерин Россия хаанының өре-шаренин дугдаарынга Франциянның эргечагыргалары ажыглаар болган турар.

Ынчаарга Француз банкыларда СЭКП-нин шыгжаан акша-хөреңгилери ол банкыларга орулганы кинеин бергеин турар болгаанда, даштыкы чуртун политиктиг парлаамының шыгжамырындан банк эзлери чарлыр хөөн чок.

ЧОЛУКШУУЛ

Амгы бистиң амыдыралывыстың барык-ла чарылбас кезээ апарган бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкын, рынокче шилчиишкин, өртектериң өй-хемчээл чок өзүлдези, чамдык черлерде акша-шалыныңың ай-айы-биле үнмейн турары, солуннар чагыдылгазыныңың өртектериниң хенертен өскени республиканың ажыл-ишчилериниң социал айтырыгларынга нарын, берге байдалды тургузуп, ол талазы-биле суртаал ажылын чорударын чон негей берген.

Тывага эң баштайгы национал солуну болур «Шынның» бөлүк ажылдакчылары солун чагыдылгазы-биле чергелештир ажылчы чоннуң социал айтырыгларынга хамаарышкан суртаал ажылдарын чорудар сорулга-биле республиканың чамдык районнарынга ужуражылгаларны эрттиргеш келген.

Чаа кожуун Чаа-Хөл

Бо удаада редакция коллективиниң дасканын ёзугаар «Шын» солунунуң кол редактору, улус депутады Владимир Чадамба, культура, улус өөредилге, чогаал килдизиниң эргелекчизи Сарыг-оол Куулар, медээлер болгаш спорт килдизиниң эргелекчизи Виктор Кара-Сал, чагаа килдизиниң ажылдакчызы Ирина Бюрбю, үнүдүрүкчү Елизавета Барыска, чолаачы-механик, сураглыг бот-тывынгыр артист Лазо Монгуш—шупту «Солунчу» агитбригаданың кежигүннери чок-биле ужуражып, районнарда солун чагыдылгазының чорун турар байдалын тодарадыр, солуннуң ажыл-чорудулгазын номчукчуларга таныштырар, чон ортузунга суртаал ажылын калбартыр сорулга-биле аъттанывкан бис.

Баштайгы хүнде девискээри далай дүвүнче кире берген даа болза, катан төрүттүген Чаа-Хөл районунуң чагырга турар бажынынга чеде бердивис. Анаа Тыва Республиканың Дээди Совединиң эге-хоойлу политика талазы-биле комитединиң даргазы, улус депутаты Николай Алдын-оолович Ондар, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлуунуң төлевилели-биле районнуң чонун таныштырып чорун турган, даргалар-биле чугаалажып орда, таваржы бердивис. Район Совединиң даргазы Амур Сатович Хюгбан, район чагыргазының даргазы Камбаа Дамчатович Биче-оол, кожуун чагыргазының бирги орлакчызы, экономист Сандый Иргитович Бадаа, социал политика талазы-биле орлакчызы Галина Сандаковна Сагаандай олар-биле ужуражып, солун чагыдылгазынга хамаарыштыр чугааны кылып, хоттуг үе ажылгаалаш, чамдыктарывыс ажылының аайы-биле ажылдап турган.

Тыва Республиканың Конституция төлевилелин чоргаадын турган автор бөлүүнүн бирээзи Н. А. Ондар «Найырал» совхозтуң Шанчы салбырынга чон-биле ужуражыр дей бээрге, ону база ажылгаар дээш район төвүнде дөрт бөлүк 40 километр ажыг черже чоруптувус. Анаа чеде бээривиске, бичин суурнуң клубунда улус шагда-ла ыглы берген. Оларга районуң культура килдизиниң эргелекчизи Николай Танзынга удуртқан агитбригада концертни барык доозун тур. Залды бакылай бээримге Чаа-Хөл районуң хөгжүм школазының директору, сураглыг бот-тывынгыр композитор Бегзи Каадыр-оол баян-биле боду удеавшаан, бир-ле орус ырыны күүседип дооскаш, көрүкүлерниң үзүктел чок алыш часкаашкынын шаннал кылдыр алды.

Анаа болган ужуражылганы «Найырал» совхозтуң директору Алдын-оол Дарын-оолович Тулуш ажыткаш, келген аалчыларын чыылган чонга таныштырган. Оон соонда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы Николай Ондар бистин республиканың күүнге болгаш хай-ниити амыдыралының сизагай байдалдарын өөренип көрүп турган, Конституция төлевилелин Дээди Совединиң сессиязынга киргенин, депутаттарның ажылчы чонунуң санааларын, сүмелерин ёзугаар төлевилелге эдилгелерин немелдерин, казылааларны кылганын, ам чонунуң сүмелерин санааларын дыннаарыбыле чонга таныштырып чорун өскүс ажылын делгеренгей чугаалаан. Оон соонда район чагыргазының даргазы Камбаа Биче-оол баштаан чамдык даргалар ажыл-чорудулгазын чонга таныштырган болгаш эйтыгыларга харылап, шүгүмчүлелдерге түннелдерин кылып, чыылган чон-биле ужуражкан. Ол ужуражылга ынчаар доозулган.

«Шын» солунунуң кол редакторы Владимир Федорович Чадамба чыылганнарга солунда бөгүн 50 кижи ажылдап оон иштинде тос килдистер барын, нарын, берге амгы рынокче шилчиишкин үеинде тургустунуп келген айтырыгларны бүзүренчиг, барымдаалыг, шынныы-биле көргүзер дээш редакцияның ажылдакчыларының канчаар ажылдап турарын делгеренгей ажык чугаа байдалынга чугаалап берген. Шынап-ла, «Шын» солун үе-биле денге базып, боду эде тургустунуп, отчёт хевирлиг, эренгей, үүрмек материалдардан чайлааш, долгандыр турар хайныккан амыдыралды, ажыл-иштиң Чазактың сорулгаларынга, негелделиннге дүүштүр хандыр анализтеп көрүп турган, ында тыптып турар чаа үүлдерни болуп турар өскерилгелерни көрүнгүү-биле эскерип, оларны фактылар-биле бадыткап, боттуг, тодаргай, ажыктыг, өөредиглиг кылдыр өөдээ бижиккилер, номчукчулар, журналистер бижээн турарын ол онзалап айыткан. Оон ынай амгы рынок үеин солунну база оюп эртээнин айыткаш, өг-бүле, организация бүрүзү солуннуг турарын күүзүн.

Кажан редактор солуннуң ажыл-чорудулгазын, сорулгаларын, чедер-четпестерин делгеренгей чугаалаан, өске ажылдакчыларын тайыштырган соонда, ажык чугаа эгелээн. Чыылган чон бараан-саргаанарның өртектериниң дей-дескі эвезин, малчыннарга, бичин уругларга идик-хептин, эвш-чемниң чедишпейн турарын, корум-чурумнуң баксыраны-биле Шанчыга шагдаа ажылдакчызының тургустунмазын, малчыннарга электри-чырыктын хандыртымаанын, хуужузулга чектериниң чүге ажыктын, чоннуң социал айтырыгларынче кичээнгейин кошкан болгаш өске-даа чугула айтырыгларга шүгүмчүлекчи саналдарны кылып, четпестерин чайлаарынга солун ажылдакчыларын дузалаарын дилеп, чамдык айтырыгларга харыы бээрин парламент кежигүнү, кол редактордан негээн. Владимир Федорович чыылган чонуң айтырыгларынга делгеренгей харыны берип, шыдаар шаа-биле дузалаарын аазаан.

Санал берген кижилер «Шын» солун сөөлгү үеде чоннуң ёзулуг ынак солуну апарганын демдеглеп, неделяда беш катап үнер чангыс солунну ыаап-ла чагыдын алырын аазап турган. Суурнуң чүрттакчылары 200 ажыг солунну чагыдып алган болуп турар. Оон айыда кижилериң саналындан алгаш көөрге, Шанчы девискээринде чазыйлаан адылар болгаш тос бөрү улуска когаралды чедирип турар апарган. Оларны-биле чергелештир «ийи буттуг коказрактар»-биле демиселдин кошкак тургустуганын чыылганнар демдеглээн. Чоннуң ол негелделерин дарый күүседирин кожуун чагыргазының даргазы Камбаа Биче-оол, районнуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Начын-оол Баларны аазааш, дарый чогумчалыг хемчеглерни алырын бүзүреткен. Ужуражылга соонда «Шын» солунуң «Солунчу» агитбригадазының бот-тывынгыр артистери концертин көргүскен. Ол дугайын концерттин канчаар болуп эрткенин анны бижиир болзаш, манаа киирбедим.

Чаа-Хөл суурнуң төвүнде «Найырал» совхоз бээр түрүп турар. Ында культура одаанын түдүү эгелээнден бээр 6-7 чыл чедип-даа турар болза, ам-даа канаатты безин чедир тургустунмаан. Ол хиреде кеш кижи ужуражып, чылдап турар-ла чорду. Оон кадында райониуң төп одалга системазының үрелгениннен чамдык албан организация, бүтүрүлге черлериниң соогу кончуг. Ол ышкаш Культура бажынының чогуннан хурал-суглааны, оюн-тоглааны ортумак школаның спорт залынга эрттирер улус чораан. Ынчангаш ол районга бистиң ийги ужуражылгавыс школаның бир залынга болган. Анаа колдуунда Чаа-Хөл ортумак школазының башкылары, суурнуң ажылчыннары, удуртукчу даргалар киришкен. Чыылган кижилер арбын. Ужуражылга-хуралды ССРЭ-нин улус депутады чораан, амгы үеде район чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Галина Сагаандай ажыкташ, неделяда беш катап үнүп турар ниитилел-политиктиг солун «Шынның» кол редактору Владимир Чадамбага сөс берген. Ол солуннуң келген ажылдакчыларын таныштырааш, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Чазактарының доктаал-шиитпирлерин, «Шын» солун редакциязының ажыл-чорудулгазын, амгы үеде чагыдылганың республикада канчаар чорун турарын чугаалаш, хөй санныг айтырыгларга харыны берген. Ол ышкаш килдистерниң чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр чугааны килдис эргелекчилери Сарыг-оол Куулар, Виктор Кара-Сал олар кылган.

— «Шын» солун ажылдакчылары-биле ужуражылга солун-дур. Чамдык журналистериң аттарын билир дээрден башка, арыннарын көрбээн улус бис. Бөгүн таныштывыс. Оон ынай солуннуң канчаар үнүп турарының чажыттарын, ажыл-чорудулгазын билип алдывыс. Солун арыннарынга Неделин, Конуспаев дугайын шүгүмчүлеп бижип-ле турар Ынчалза-даа кандыг хемчег алдынганы билдинмес. Тыва Республиканың Чаазаа солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг чагааларга харыы бербейн турары чөптүг эвес. Тыва чонну бактап, дора көрүп бижээн Липчинская дугайында Кемеровонуң прокуратуразындан келген чагаа кончуг эренгей-дир. «Эфир» деп теле- радио дамчыдылгаларның программазын солун дээрге болур бе, өртээ аар-дыр. Ол программаны тыва чонга, ылаңгыя малчыннарга тыва дылга «Шын» солунга парлап көрзе кандыг боор. Оон ынай башкылар, өөренакчилер, студентилер дугайында материалдарны хөйну парлаарын күзээр-дир бис. Ниитизи-биле солун кончуг солун, номчуштуг апар чыдар. Башкылар коллективи «Шын» солунну бүрүн чагыдып алыр бис — деп, башкы Светлана Хомушку саналын дооскан.

— Партия тергиидеп турар үеде «Шын» солун чоннуң эвес, а оон солуну турду. Ам солуннуң арны, көрүжү, нүүрү өскерилген. Республикага, номчукчуларга ажыктыг, өөредилиг чидиг-чидиг айтырыглар көлүрүнүп турар апарган, ол эки-дир. Литературлуг «Аадан» деп арын солун-дур. «Шын», «Тувинская правда» солуннарны чагыдып алдым. Өскелерни төрээн дылында үүнүп турар солуннуң чагыдып алырынче кыйгырдым — деп, Арбай-оол Монгуш чугаалаан.

— «Тывының аныяктары» солунга моол журналистин «Амданыг Тыва» деп үүлүн номчааш мунгарадым. Ону чок-ла болза парлаваан болза. Сөөлгү үеде чүдүлге дугайында материалдар үнүп тур, ону ам-даа уламчылаар, сүрүаалдаар болза эки. Ылангыя хамнар дугайын бижил турза кандыг чүвел. Чаңчылдарны, ёзулалдарны, сүзүглелдерни нептередири чүгүла. Эмчилер дугайында будуудан чүге үндүрүп болбас боор. Оорларга, үптекчилерге удур демисел дугайын тодаргай бижиирин күзедим — деп чугаалаан. Дарымба Оюн чыылган чонну солунну дарый чагыдып алырынче кыйгырган.

— «Шын» солунну өг-бүле бүрүү чагыдып ап турар. Ай айы-биле үнмейн бээр акша-шалын кижилериң солун чагыдын алырынга шаптык болуп тур. Солуннарда үнүп турар чогаалдарның шынары эки-дир. Ынчалза-даа чогаал төөрилгезиниң талазы-биле авторларга өөредиг кылдыр сүмелерден парлап турар болза, эки боор. Башкыларның арга-дуржулгазын, бөшкылар билин бедидер институттуң ажылдакчыларының сүмелерин доктаамал чырыдып турары күзенчиг — дээш Чаа-Хөл ортумак школазының башкызы Самбын-оол Суваң бир шүлүүн биске бе-

ШЫҢГЫРААШ

Эртең эрте дадыр-дадыр,
Ээр-Хавак чедир дадыр.
Эки-Борам бажыпайда
Эзер, чүгеп шыңгыр-шыңгыр.
Эрес соруум чүглеидирген
Эзер, чүгеп шыңгыраажы.
Чыраа-Бажы чайлаг шыкта
Чылгы сүрүг дидир-дидир.
Чыраа-Шилгим мойнундува
Шалба-сыдым сыг-сыг диди.
Чалыы шаамны сагындырган
Сарыг сылым сыылаажы.
Чылдык черни чыыра тырткан
Чыраа-Шилгим саглан-саглан.
Сыын мойнаа чуларының
Чылдыргыыжы
шыңгыр-шыңгыр.
Сыгыдымның хөөнүн чазаан
Чылдыргыыштың
шыңгыраажы.

Чаа-Хөл ортумак школазының залынга болган номчукчулар-биле ужуражылга ажыктыг, өөредиглиг, солун болуп эрткен. Номчукчулар солун ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин илередип, ажыктыг сүмелерин бергилээн. Хүнзедир ажылдааш, могап-шылап турупкан ажыл-ишчилерге бистин концерт көргүзүүвүс база солун болганын олар илередип турдулар. Ам бисти арт ажыр, хем кежир, узун орук маңап чыдар.

Чадаанага ужуражыышкын

Амгы үеде бензин, кыварчааб материалдар өртээ өскен үеде ырак черлер баары бергеэзин, Ынчалза-даа редакцияның бөлүк ажылдакчылары оруувусту улап чор бис. Шаанда шаг дег хурал-суглаа, ужуражылга дээш улустун чыглыры берге. Олар хуулда ажыл-ижинге, азы «Байлар база ыглажыр» деп кинога сылдаар, чонувустун арай идепкей чок апар чыдарын шагда-ла эскерген бис. Кайда бир куда болган болза, ынаар сыныыр, арага-дары бодаар апарганывыс өлдептиг. Бо байдалдарны эрткен чылын Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарга чораш эскерген бис. Ынчангаш кайда-ла хурал-суглаа, чоң чыылган болдур, ону ажыглаар деп шиитпирлээн улус бис.

Чадаана — Чөөн-Хемчик районнуң төвү. Анаа кожуун чагыргазының даргаларының сүмелээни-биле Культура бажынына хоорайның болгаш районуң хөрээжен чонунуң хуралынга киржип, чон-биле чолукшуп, оларның арагаларыга удур демисел чоорудар дээш кандыг хемчегларни ап чорударын чугаалашкан улуг хуралга киржир чолдуг болган бис. Ол хурал дугайын бистин корреспондентивис бижиир болганда, ол дугайын чугаалавас мен. Кайы-даа черде ышкаш ол районда арагалаар, оорлаар чорук нептерээн чораан. Харын-даа эзирип алгаш, божупканын безин билбейн барган херээжен барын бир эмчи шүгүмчүлелдээ турду. Сөөлгү үеде бисти хөме таварып келген хамчык азыг — арагалаашкынга удур кандыг демисел чорударын хуралдың киржикчилери дуурзуп алган.

Хурал дооступ турда, Чадаана хоорай чагыргазының даргазы Владимир Монгушович Оолчукай бистиң редакторувуска сөс берген. Ол чаңчыкканы ёзугаар чыылганнарга бисти таныштырган, солуннуң ажыл-чорудулгазын делгеренгей чугаалаан. Амгы үеде республикада лекция, беседа, пропаганда ажылы барык чок болганындан хөй санныг номчукчуларның салган айтырыгларынга харыы кылдыр даштыкыда. Россия Федерациязында, республикада чүгүла болуушкуннарга, социал болгаш оске-даа айтырыгларга хамаарыштыр улус депутаты Владимир Чадамба делгеренгей чугааны кылган. Чугаа ниитизи-биле кайы-даа талага ажыктыг, өөредиглиг болганы чугаажок. Түүнелинде редакцияның бөлүк ажылдакчылары чамдык күүседиглерин бараалгаткан.

Кежээ чеин халас эрттирбези-биле Хайыракан суурга база четтивис. Ийи сериялыг индий кино үнер деп турар. Анаа суурнуң чону хөй-биле чыглыр. Ону ажыглаар-дыр деп ук черниң даргаларының сүмези-биле база ажыглаар ужурга таварыштывыс. Шынап-ла, чоң Культура бажынын долдур чыылган. Ынчалза-даа эрткен чылын Эрзин районуң Нарынга чоруп турган, кино эгелээринин мурнунда хостуг үени ажыглаан улус бис. Ынчалза-даа концерттен каш күүседиглерни көргүзер дээривиске, көрүкүлер ынаавайн барганын сактып келгеш, үе тутпазын кызыткан бис.

Редактор болгаш килдис эргелекчилери кыска чугааларны кылгаш, ук солунну чагыдын алырынче көрүкчулерни кыйгырган. Айтырыглар база салдыган, сүмелер, саналдар база болган. Үе кызыы-даа болза, чыылган чоннуң солун ажылдакчыларын амыдыралын, чугаа кылыксап турары илден. Харын-даа кино-даа канчаар, аалчыларның концертин көөр бис дижи бергени бисти өөрткен. Ынчалза-даа кино үндүрүкчүлерининң кинозун үзе кирип, хажыдыышкын болдурбазы-биле боттарывыс ынашпайн барганывыска хомудан арткан бис. Ук суурнуң чүрттакчылары солуннарны багай эвес чагыдып алган чораан. Чагыдылга уламчылавышаан. Бистиң солуннуң доктаамал бижиккизи, көдээ корреспондент, шүлүкчү Аракчаа Ондар Чадаананың Культура бажынынга болган концертивиске болуунда чаа чогаатқан чогаалдарын номчаан болгаш Хайыракан суурга биске база дузалажып, номчукчулар-биле ужуражылганы организастаарынга идепкейлиг киришкен кижи чүве. Ол номчукчуларны «Шын» солунну чагыдып алырынче база суртаалдап турар. Шынап-ла, черде бистиң көдээ бижиккилеривис солун чагыдылгазынга ынчаар идепкейлиг киржир болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Эртенинде Чадаана хоорайы, Мөнгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарының көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының, специалистериниң, мал ажылының бригадирлериниң тос айларының түннелдериниң болгаш кыштаглаашкынны организастыг эртериниң сорулгалының дугайында девискээр айы-биле улуг хуралы болган. Ол чүгүла хуралды база ажыгладывыс. «Шын» солунунуң кол редактору, улус депутады В. Ф. Чадамба бир хостуг үени ажыглааш, солуннарга чыыттының турган республиканың мал ажылында четпестерге доктаап, солун ажылының ажыл-чорудулгазын чугаалап, чагыдылга үезинде хуралга киржип келген кижилериниң идепкейлиг киржирин дилээн. Анаа олурушкан удуртукчулар солун чагыдылгазын чүрттап, ажылдап турар черлериниң барганы, чорудар болгаш ылаңгыя малчыннарның солун чагыдып алынынга дузалаар боор деп идегел биске артып калган.

Байлар-тайгажылар

Ыры-шоорга алдаржаан, ус-шеверлериниң, бот-тывынгыр артистериниң, композиторларының, уран талантылыгларының ажыл-ишчи кижилериниң чүрту—Бай-Тайга районуң бо-ла болгай. Анаа дөрт шак ажып турда чеде бергеш, кожуун чагыргазының бажынынче далажыптывыс. Район чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы, шүлүкчү Чечекмаа Акимовна Саая-биле ужуражы бердивис. Ол кежээ Тээли ортумак школазынга башкылар коллективи ажылчыннар-биле ужуражырын дыннатты. Оон ынай район ол хүнге чедир 800 «Шын» солунну чагыдып алганын база чугаалай каапты. Бистиң чоразы районнарывыстан чагыдылга талазы-биле оранчок мөөнай берген улус боллу, анаа база өөрдүвүс.

Ужуражылга шагынга чедир үе ам-даа бар. «Чонар-Даш» дээр аалчылар бажынынга өрээлдер ап алдывыс. Бисти кайгаткан чүве аалчылар бажынынга хонган дээш телевиринин хенертен өзе берген болган. Дүүнделеп эгелээш кожуун чагыргазының октябрь 29-та бадылааны-биле 4-кү разрядтың бажының түр прейскурант-биле хонукта өртекти бир-ийи кижи чыдар өрээлге 115 рубль 20 көпеек кылдыр доктааткан. Оон ынай электроэнергия ажыглаан дээш база төлээр. Тус чер чагыргазының шиитпиринге удурлаңыр эвес. Ынчалза-даа ол аалчылар бажыңы келген кижилерге таарымчалыг байдалды тургузуп турар бе ынчаш? Телевизор, телефон, радио ажылдавас. Шкафтар бөр, ынчалза-даа тон азар черлер чок. Көзенектер ойбак, чылыглаттынмаан. Чоорганнар, матрастар эрги. Бир эвес бо хевээр турар чүве болза, анаа чурттаар үлуседаа келир деп бе дээрзин оон ажылдакчылары безин чөгенип турар. Абаканда, Кызылда аалчылар бажыны ол хире өртээ улуг эвес болгай. Бо хевээр турар болза, анаа келир кижилер-даа турбас боор, чамдык анаа келген улус өртээ аар-дыр дээш бажыңнарже чоруй барганын көрдүвүс. Ол дугайын түс черниң чагыргазы-ла билир ыйнаан. Удавас анаа республиканың хөгжүм-шин театрының 30 артизи келир деп телеграмма азып каан түрээ чораан. 5-6 хонук иштинде олар ат болур боор.

Тээли ортумак школазында 1200 хире өөреникчилерни 90 хире башкылар өөредип, кижизидип турар. Оон калында школаның ажылчыннары база хөй. Кежээ, шынап-ла; кижи арбын болду. Бисти школаның директору Анатолий Балындаевич Саая үткүп алды. Ужуражылга кежээзин район чагыргазының даргазының оралакчызы Чечекмаа Акимовна Саая ажыткаш, кол редактор Владимир Федорович Чадамбага сөс берген, ол бисти чыылганнар-биле таныштырган, солуннуң ажыл, амыдыралын, сорулгаларын чугаалаан.

Оон соонда республиканың иштинде социал айтырыгларга. Президентиниң чамдык чарлыктарының күүсеттинмейн турарын, оон чамдык даргаларны томуйлап турары демократияга удур эвес бе дээрзин, Александр Даржайның чоокта чаа бижээн статьязының кижизидилгее багай салдарлыын, аңаа удурун, хуужудулга чектериниң хожудан кээп турарын, араганы өй-хемчээл чок садып турарын, акша-шалының үнмейн келгениниң чылдагаанын, тыва дылды күрүне дылы кылып алгаш, ам-даа телевизорга, радиога чамдык даргаларның орус сөстерин ажыглап турарын, каржы үүлгедиглерге удур хоойлудурумнуң кошкаан, арагадары-биле демиселдин чедир тургустунмаанын айтырын, шүгүмчүлеп, редакторну девидеткен коллектив ол болган.

Башкылар Анчымаа Хертек, Мөнгүн-оол Сонам, Татьяна Хеймер-оол, Көкеш Серен-Чимит болгаш өскелер-даа солуннуң арыннарынга кижизидикчи утка-шынарлыг, солун материалдарның хөйү-биле парлаттының турарын, ынчалза-даа чамдык очулгаларның утказын чедир тайылбырлаваан болурун, башкылар дугайында, оларның арга-дуржулгазын эвээш чырыдын келгенин, бажыннар оорларының дугайын сойгаалаарын, арагалаашкынга удур демиселди күштелдирерин солун ажылдакчыларынга күзеп, шүгүмчүлеп, чогаадыкчы бөлүк-биле ужуражып турарынга өөрүп турарын илереткен. Ужуражылга база-ла аалчыларның концерти-биле доозулган.

Эртенинде Кызыл-Даг суурга чеде бердивис. Көп-Сөөк хүрээзин сонуургап чеде бээривиске, лама-башкылар чок болду. Ында бир өрээлди аалчылар бажыны кылып каан. Ында моол өөнүктер эдип каан ак чоорган кырында идиктери, даштыкы хевиби-биле чыткылаар. Чамдыктары эзирик. Даштындан көөрге, чараш хүрээнин иштинде арага шилдери, бок-сак дола берген болгулаарга, сагышка аччы кончуг болур чорду. Суурнуң чагыргазы ыдыктыг черни кылып алгаш, ону ынчаар чүдедип, бокталдырып, арагалаар чер кылдыр хууларуун өөр чыдары шажны-чүдүлгеге-даа таарышпас боор, Бир боттуг хемчээл алыр-ла боор.

Кызыл-Даг ортумак школазының директору Барат Иргитович Делег-оол уткуп алгаш, чыылган башкылар-биле бисти таныштырган. Анаа база-ла янзы-бүрү айтырыглар көдүрүлген. Репрессия дугайында материалдарны хөй парлап турган, ону арай шеглээрин, Токаның тураскаалынга болгаш чогаалынга хамаарыштыр айтырыглар, моол-тыва кызыгаарынга хыналда, эрттирилге черлерин тургузарын, моол өөнүктериниң чижек садыглаашкын кылып турарын, шериг албаны эрттирер оолдарның салым-чолун камгалаарын, башкыларның шалының ийи-үш ай бербейн келгенин башкылар саналдарынга чугаалааш, солун Тываның ёзулуг көрүнчүү апар чыдарын, парлаттының турар материалдарының шынарының экижип турарын, солунну шупту чагыдып алганын чугаалаанар

— «Шын» солун республика амыдыралының ёзулуг көрүнчүү-дүр. Оон ажылдакчылары-биле ужуражырга солун, ажыктыг-дыр. Чогаалдар арны эки солун. Тока дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээр болза эки. Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунун алдын томунда Токаны бактап бижээн, кижи анаа бүзүрей берги дег-дир. Солуннуң ажылдакчыларының аалдап келгенинге өөрүп четтирдивис — деп, эге класс башкызы Светлана Монгуш чугаалаан.

— Моол-биле Тыва кызыгаарынга шериглерден тургусса? Моол өөнүктер макаа келгеш аар өртектер-биле үй-балай бараан саарып-садар-дыр. Биске херек чүүлдерни апкан болгулаар. Ам безин биске порошок чедишпейн турда, машинада чүдүрүп алган тур. Силер улус депутады болганыңарда, ону хынал көрүнер, дилеп тур бис. — деп, ажыл-агый эргелекчизи Болат-оол Иргит чугаазын доосту. Чылыг ужуражылга соонда база катан концерт.

Оон соонда «Шын» солунунуң редактору, улус депутады В. Ф. Чадамба башкыларның дилээ-биле Моолдан келген аалчыларны хынап көөрү-биле оларга чеде берген. Порошоктарны улустан бараан-биле орнап алганы олар бадыткаан, Чамдык кижилер суурнуң садыгжылары садыпкан деп медээлээн. Садыгжыларны келдирткен. Ол меге болган. Ынчалза-даа дөрт моол Барыын-Хемчик районнуң чалааны-биле келген болгаш ол девискээрге барбаанындан кызыгаар чурумун хажыткан апарган. Оларны хоойлу ёзугаар акша-биле штрафтаарын суму чагыргазын келдирткеш, дөрт паспортту анаа хүлээдип берген. Ол үеде бир аныяк эзирик ооп: «Мен шажын-чүдүлге харылап турар кижи мен. Кым силерге моолдарны хынаар эрге бергенил, документиңер көргүзүнер» деп негеп, моолдарга болчуп турып берген. Оон болунун кандыг-даа документизи чок болган. Ол үеде кожуун чагыргазының даргазының оралакчылары Ч. А. Саая, Б. С. Чымба олар чедип келирге, демги ужурбажы биллинмес арагачы чеде берген.

Ол районга бистин сөөлгү ужуражылгавыс «Бай-Тал» совхозтуң Культура бажынына болган. Анаа база номчукчулар биле журналистериң аразында ажык чугаа болган. «Шын» солун номчукчулар-биле ужуражып, чоннуң үнүн дыннап турарынга өөрүп тур бис. Амгы үеде чер-черде суртаал, культурамассалыг ажылдар кончуг сулараан. Солун кижилерге агаар, суг дег херек. Солуннуң парлап турар материалдарынга тааржып тур бис база катап аалдап келириннерни чалап тур бис дээрзин, Дарган Дугул-оол, Красс Салчак, Бай-Тал көдээ Совет даргазы Байлак Данар болгаш өскелер-даа чугаалаан. Культура бажының чык болган кижилер чыылганынга сорук кирген солуннуң ажылдакчылары концерттиң көргүзүүлерин чонга бараалгаткан.

«Солунчу» агитбригада

Солун чагыдылгазын дүргедедир, номчукчулар-биле таныжар, солун ажылын таныштырар сорулгалыг бөлүк солун ажылдакчыларының валлаашкыны чедишкиниг доозулган. Ам редакцияның өске бөлүк ажылдакчылары Тес-Хем Эрзин, Өвүр районнарже удавас ужуражып аъттаныптарлар. Ынчангаш бо үүлдү Тээли ортумак школаның башкызы Көкеш Серен-Доржунуң ужуражыдга үезинде чогаады — каапкаш, улус мурнунга номчуп берген шүлүү-биле доозун каайн:

Шынны, чөптү чиге сөглээр
«Шынчыларның»
ужуражыы —
Солун кежээ чүрээвисти
Сорунзалаан, актыын
сөглээйн.
Акша үнмес түвектиин деп
Арай шугул оргаш канчаар.
Чаңгыс хүнде хлеб чивейн,
Чагыдылга кылыылынар.
Таан-даа кайын аштай бээр
бис,
Даарта дорааи почта баргаш,
Бистин «Шынны»
чагыткаштын
Билиннерни бедидинер!
Сарыг-оол КУУЛАР.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бии-Хем районда улуг назылыг кижилериниң бирээзи, «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның хоочун ажылчыны чораан бистиң ынак аважыс болгаш хөй салгалдың кырган-авазы Севилбаа Хорлаевна Маалының 90 харлаанны-биле холбаштыр анаа изиг байырны чёнирбишаан, кан дёг кадыкшылды күзеп тур бис.

Чонунга хүндүткелдиг, эвилен-эвлдек чаагай чанныг аважыс болгаш кырган-аважыс бистин аравыска ам-даа хөй чылдарда чүрттап, уругларынга, уругларының уругларынга, уругларының уругларының уругларынга, оларның чаа өзүп орар ажы-төлүнге ажык-дузазын көргүзүп чоруур болзун деп, оон азырап өстүрүп кааны чүс ажыг ажы-төлү күзеп чоруур бис.

Төрүттүнген хүнүнер-биле Силерге изиг байыр, хүндүткелдиг кырган-аважыс!

Уруглары: БОМБУЙ, ДОРЖУ, КЫЗЫЛ-ООЛ, уругларының уруглары: БАЛЧЫЙ-ООЛ НИНА, СЛАВА, ГАЛЯ, ВАЛЕНТИН, САЯНА, ВОЛОДЯ, МЕРГЕН, ОРЛАН болгаш оон-даа өскелер.

Чарлалдар бюрозу

КАИ-НИҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Тыва Республиканың ИХМнинин Куравтоинспекциязының телефоннары:

1. Начальниктин — 3-69-15.

2. Начальниктин оралакчызының — 3-66-44.

3. Орук-патруль албанының тускай ротазының командирининиң — 3-66-82.

4. Техниктиг хыналда бөлүүнүү — 3-69-22.

5. Оруктарга хыналда бөлүүнүү — 3-69-10.

6. КАИ-ниң дежурный кезээнии — 3-68-11.

«ЧЫЖЫРГАНА» ДЕП БҮДҮРҮЛГЕГЕ

Кызыл хоорайда чыжыргана үзү бүдүрер бүдүрүлге чүрттакчы чондан чыжыргананы чеже-даа болза хүлээп ап турар, Өртээн туда саначыр болгаш ол дугуржулга ёзугаар болур.

Бо талазы-биле саналдар бар болза, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, Амыдыралхандырылга бажыңы, ийиги хаат деп адреске кээп болур болгаш 3-03-61 телефонче долгаар.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Оваа-ондакка таварышташ мөчээн гинеколог эмчи Светлана Семеновна Сендиниң ег-бүлези болгаш чоок төрелдери мөчээн кижини сөөлгү орукче үдээриниг улуг дузаны көргүскен Каа-Хем районуң төп эмнелгезиниң коллективинге Каа-Хем район чагыргазынга, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорттун күрүне комитединге, Кадык камгалал база Культура министерстволарынга, Туризм болгаш төөгүнүн база культурының гураскаалдарын камгалаар талазы-биле комиттекке, Улусчу чогаадылганың республика төвүнге, Сарыг-Сеп суурнуң болгаш Каа-Хем районуң бүгү чүрттакчыларынга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

КИНО

НОЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Молодая Екатерина» (Великобритания, АКШ, Канада, «Ленфильм») (2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00. «22 июня, ровно в 4 час?» 9.00. «Видеозал»: «Бей и жги» 9.30, 11.30, 13.30, 15.00, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Семьянин» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; өрээлакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргавда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.
Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның турүжу-биле дүүшпейн барыы болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинхин болгаш Крайченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 параллга амазы.

Чагыг № 210.